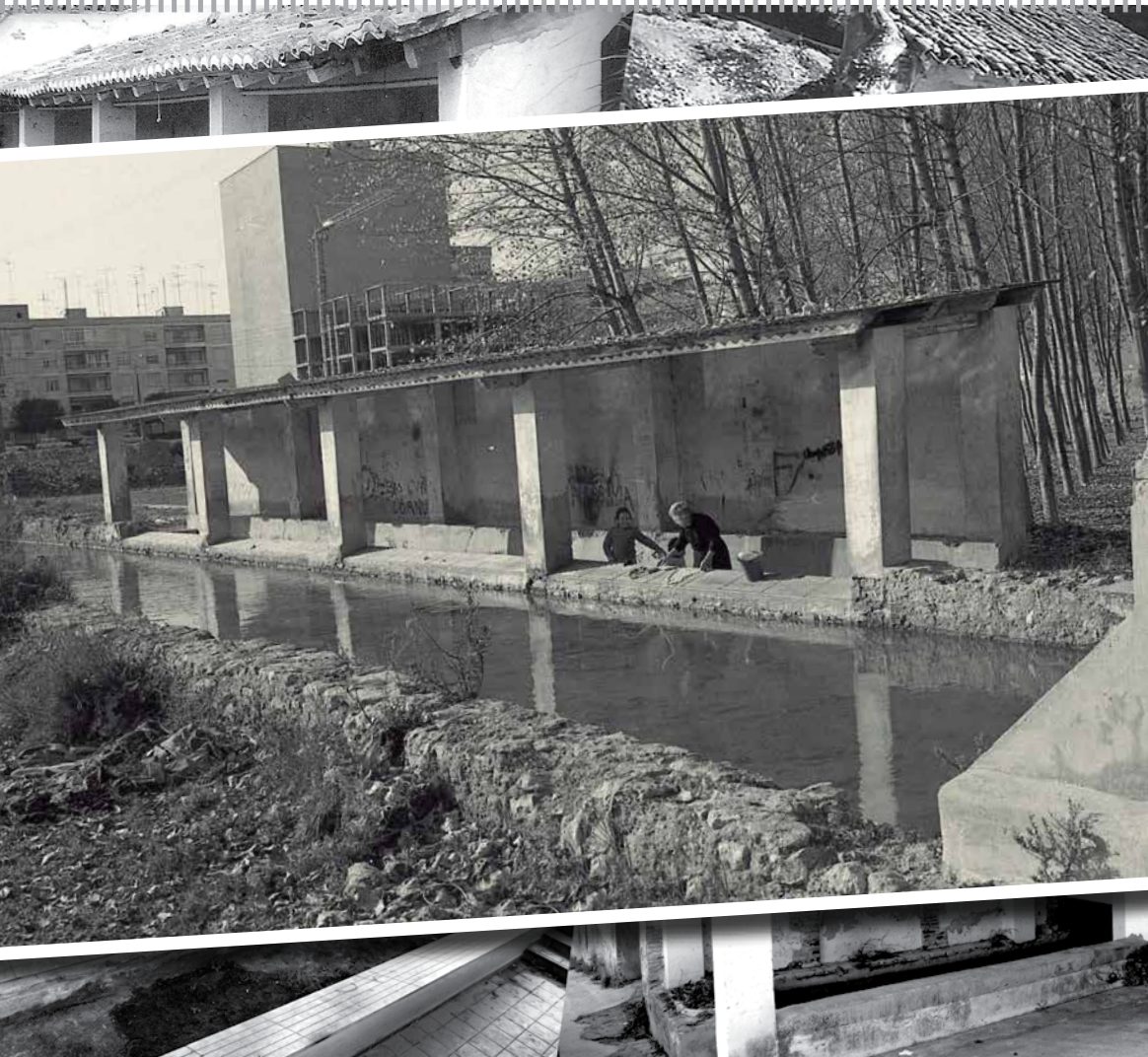

la revista de Canals

4 NOVEMBRE
2018

GEOGRAFIA
HISTÒRIA · ART
CULTURA DE LA VILA

COL·LABORADORS/ES

ALÍCIA ARNAU

VICENT ENRIC BELDA

LAURA GÓMEZ

VICENT GRAMAJE

ENRIC JUAN

ANTONI PAVÍA

JOAN PAVÍA

MATI PEREZ

LLUM PÉREZ

MARIGEL ROSELLÓ

JOSÉ MARIA SANCHO

FRANCESC TORMO

PHILIPPE WALTER

Els llavadors de Canals, patrimoni cultural

UN MUSEU HISTÒRIC-ETNOLÒGIC • CONTARELLA • CANALINS A LA *DIVISIÓN AZUL* •
ARQUEOLOGIA VISUAL • LA CASA DEL MAS • CANALS DE NIT • ELS LLAVADORS DE CANALS
• ELS RELLOTGES DE L'ESGLÈSIA DE CANALS • I COM CANTEN LES VEUS BLANQUES!
• LES CASES BARATES • EL CULTE A SANT ANTONI I LA SEUA LLEGENDA A EUROPA •
CRISTINA FERRER, IL·LUSTRADORA • PAULA LLORENS, ACTRIU • EL CRIM DEL LLORO •
PUBLICACIONS

PATRIA Y UNIÓN

ÓRGANO DE LA UNIÓN PATRIÓTICA Y DEFENSOR DE LOS INTERESSES DEL PUEBLO

NUM. 1 1928
EDICIÓN Y ADMINISTRACIÓN: COMITÉ DE LA UNIÓN PATRIÓTICA
CANALES 12 de Septiembre de 1928
DIRECCIÓN: 12 CANALES

Alfonso XIII Rey de España

A pesar de haber sido el rey que se le atribuye a pesar de haber sido el rey que se le atribuye a pesar de haber sido el rey que se le atribuye...

PRIMO DE RIVERA

El primer ministro. Desde cuando, primer ministro de España y fundador de la dictadura...

Como a haberse producido hasta que se le atribuye el General Primo de Rivera...

NUM. 1, 15-12-1928

PATRIA Y UNIÓN

ÓRGANO DE LA UNIÓN PATRIÓTICA Y DEFENSOR DE LOS INTERESSES DEL PUEBLO

NUM. 12 1928
EDICIÓN Y ADMINISTRACIÓN: COMITÉ DE LA UNIÓN PATRIÓTICA
CANALES 12 de Septiembre de 1928
DIRECCIÓN: 12 CANALES

El tiempo es oro

El tiempo es oro, el tiempo es oro, el tiempo es oro...

Al golpe de estado del 13 de septiembre del 23

El golpe de estado del 13 de septiembre del 23...

¡Viva Primo de Rivera!

¡Viva Primo de Rivera! ¡Viva Primo de Rivera! ¡Viva Primo de Rivera!

NUM. 15, 13-9-1929

NUM. 12, 15-7-1929

PATRIA Y UNIÓN

ÓRGANO DE LA UNIÓN PATRIÓTICA Y DEFENSOR DE LOS INTERESSES DEL PUEBLO

NUM. 12 1928
EDICIÓN Y ADMINISTRACIÓN: COMITÉ DE LA UNIÓN PATRIÓTICA
CANALES 12 de Septiembre de 1928
DIRECCIÓN: 12 CANALES

Metaphisica

Metaphisica, metaphisica, metaphisica...

Como lo es

Como lo es, como lo es, como lo es...

FABELA

FABELA, fabela, fabela...

EL PERIÒDICO PATRIA Y UNIÓN, ÒRGAN A CANALS DEL PARTIT POLITIC UNIÓN PATRIÓTICA ESPAÑOLA, FUNDAT PEL GENERAL MIGUEL PRIMO DE RIVERA EN 1924, COMENÇA A PUBLICAR-SE EL 15 DE DESEMBRE DE 1928. AL LLIBRE DE FESTES DE L'ANY 2008, PÀGINES 72-79, ALFONSO VILA MORENO PUBLICA UN ARTICLE SOBRE LA PRENSA DE CANALS DURANTE EL SIGLO XX, EN EL QUE DEDICA UNES NOTES S A PATRIA Y UNIÓN.

la revista de Canals

PUBLICACIÓ DE L'ASSOCIACIÓ CULTURAL LA PEBRELLA, CANALS

Apartat de correus 141
46650 CANALS
canals@lapebrella.org

Coordinació:
FRANCESC TORMO

Han col·laborat
en aquest número:
ALÍCIA ARNAU
VICENT ENRIC BELDA
LAURA GÓMEZ
VICENT GRAMAJE
ENRIC JUAN
ANTONI PAVÍA
JOAN PAVIA, CORRECCIÓ TEXTOS
MATI DE PÉREZ
LLUM PÉREZ, CORRECCIÓ TEXTOS
MARIGEL ROSELLÓ
JOSÉ MARÍA SANCHO
FRANCESC TORMO
PHILIPPE WALTER. (REVISTA
ARXIUS DE SOCIOLOGIA, NÚM. 3,
JUNY DE 1999).

Impressió:
LA IMPRENTA, C.G.

Dipòsit Legal: V-2244-2016
ISSN: 2462-6449

El articles manifesten l'opinió dels
seus autors/autores. L'Associació
Cultural La Pebrella no s'identifica
necessàriament amb ells.

AMB LA
COL·LABORACIÓ
DE LA REGIDORIA
DE CULTURA DE
L'AJUNTAMENT
DE CANALS

SUMARI

UN MUSEU HISTÒRIC-ETNOLÒGIC	2
CONTARELLA, per Vicent Enric Belda	5

HISTÒRIA

CANALINS A LA <i>DIVISIÓN AZUL</i> Per José Maria Sancho i Laura Gómez	8
ARQUEOLOGIA VISUAL Per Francesc Tormo	24
LA CASA DEL MAS, HISTORIA DE UNA EMPRESA FAMILIAR. DE KÜSNACHT A CANALS Y MONTESA Per José María Sancho	36

FOTOGRAFIA

CANALS DE NIT Fotografies de Vicent Gramaje.....	50
---	----

PATRIMONI

(ARQUITECTURA DE L'AIGUA) ELS LLAVADORS DE CANALS, PATRIMONI CULTURAL per Francesc Tormo.....	56
(RELLOTGES PÚBLICS) ELS RELLOTGES DE L'ESGLÉSIA DE CANALS Per Enric Juan	84
(MÚSICA/CANT). I COM CANTEN LES VEUS BLANQUES ! Per Aícia Arnau.....	94
(ARQUITECTURA). LES CASES BARATES Per Francesc Tormo	104
(LES NOSTRES FESTES). EL CULTE A SANT ANTONI I LA SEUA LLEGENDA A EUROPA Per Philippe Walter (Revista ARXIUS DE SOCIOLOGIA).....	112

LA NOSTRA GENT

CRISTINA FERRER, IL·LUSTRADORA Per José Maria Sancho	121
PAULA LLORENS, ACTRIU Per Mati Pérez i Antoni Pavía.....	125

CREACIÓ LITERÀRIA

EL CRIM DEL LLORO Per Marigel Roselló.....	128
PUBLICACIONS RELACIONADES AMB CANALS.....	134

A la pàg. 15 de la revista de Canals núm. 3 figura Antonio Payá Satorres quan correspon Joaquín Payá Satorres.
Disculpes.

Un museu històric-etnològic

> FRANCESC TORMO

DUES IMATGES DEL MUSEU HISTÒRIC-ETNOLÒGIC DE LA FONT DE LA FIGUERA.

Segons els Estatuts del ICOM (Consell Internacional de Museus, dependent de la Unesco), en una definició clàssica:

“Un museu és una institució sense finalitats lucratives, permanent, al servei de la societat i del seu desenvolupament, oberta al públic, que adquireix, conserva, investiga, comunica i exposa el patrimoni material i immaterial de la humanitat i el seu medi ambient amb finalitats d’educació, estudi i lleure”.

Aquesta definició és un referent per a la comunitat museística internacional.

Un museu històric et permet fer un còmode viatge al passat del teu poble, la seua història, la seua crònica, per comprendre-la millor i educar-se.

Si el museu a més incorpora la disciplina etnològica, també podràs saber les causes i raons dels costums i tradicions d’eixe poble.

Un museu té diverses funcions: educadora, científica, difusora i social. D’aquesta manera es converteix en un eina d’educació i de difusió de la cultura.

Als pobles veïns com són La Font de la Figuera, Moixent i La Llosa de Ranes tenen uns digníssims museus d’aquestes característiques, que cal visitar amb deteniment. Altres exemples a tenir en compte són el Museu de Ceràmica de l’Alcora, el Museu Comarcal de l’Horta Sud Josep Ferrís March, Museu Arqueològic i Etnogràfic de Xàbia, Museu de la Rajoleria de Paiporta, Museu de la Festa (Algemesí), Museu Valencià de la Mel, a Montroi, Museu de la Pobla de Vallbona, etc.

I a Canals tenim prou motius, elements i arguments històrics i materials per dotar dignament un Museu Històric-Etnològic a la mida de la Vila.

Un llistat a corre-cuita i improvisat inclouria, per exemple:

- Làpida romana actualment dipositada al Museu de Prehistòria de València.
- Troballes arqueològiques de diverses èpoques descobertes en les obres de restauració de la Torrassa del Palau dels Borja.
- El Borja Calixte III. Reproducció fotogràfica de la pintura de Sano di Pietro *Aparició de la Verge al Papa Calixte III*.
- Peces de l'església gòtica escampades pel terme.
- Pas per Canals del botànic Cavanilles al segle XVIII.
- Plànol amb l'evolució urbanística de la Vila.
- Treballs de llauradors i ramaders, terrissers (amb una completa col·lecció de les peces fetes a Canals), manipuladors de la pita, moliners, adobers, ferrers, granerers, embogadors, tèxtils, etc. El canalí Marcial Martínez Barberá té una extensa col·lecció d'eines tradicionals digna d'un museu d'aquestes característiques.
- Reproducció d'estances d'una casa tradicional canalina.
- Una almàssera. Possiblement encara som a temps de reconstruir-ne una.
- Festes de sant Antoni, sant Vicent, Santa Creu, de diversos carrers. Al Llibre de Festes de 1999, l'historiador Alfonso Vila¹ proposava un Museu de la Festa, i com és tradicional a Canals, ningú li va fer cas. Bona part del Museu Històric-Etnològic hauria d'acollir àmpliament aquest aspecte.
- Fotografies antigues.
- Reproduccions fotogràfiques de les pintures del Casino Gran.
- Etc., etc.

¹ ¿Y por qué no un Museo de la Fiesta?. Pàgines 67 a 69.

MOLÍ VELL.

Un museu és una eina d'educació i de difusió de la cultura.

Tot açò amb uns objectius ben definits i portats a cap per professionals de la museografia actual que permet el millor aprofitament, disseny i ús dels espais, aprofitant les tecnologies audiovisuals, tan efectives.

El Museu Valencià d'Etnologia de la Diputació de València ha impulsat recentment la Xarxa de Museus Etnològics que ofereix assessorament, cooperació i formació per a la creació d'aquests museus, garantint així un plantejament científic del projecte.

Disposaríem així d'un altre instrument educatiu ben valuós. I invertir en educació és la millor de les inversions.

ON?, AL MOLÍ VELL? .- Per a un museu ben situat teníem un magnífic edifici històric com era l'antiga Casa de Cultura al carrer del Beat Nicolau Factor, però ja no podem comptar amb ell per què està modificant-se interiorment per acollir l'Escola d'Adults. Pensem que era perfecte: situació al nucli antic de la Vila i amb interessants característiques arquitectòniques. Una alternativa excel·lent podria ser l'històric Molí Vell (d'origen medieval) amb una arquitectura interessant i moltíssima capacitat quant

DETALL DE LA COL·LECCIÓ MARTÍNEZ-PENALBA.

a espai que, a més, permetria altres instal·lacions municipals. Això implicaria una ordenació urbanística de l'entorn que afavoriria aquell barri, actualment prou degradat. Aquesta opció necessita d'una actuació municipal decidida i il·lusionada amb un projecte educatiu i cultural d'aquestes característiques.

TERRISSERIA ELABORADA A CANALS.

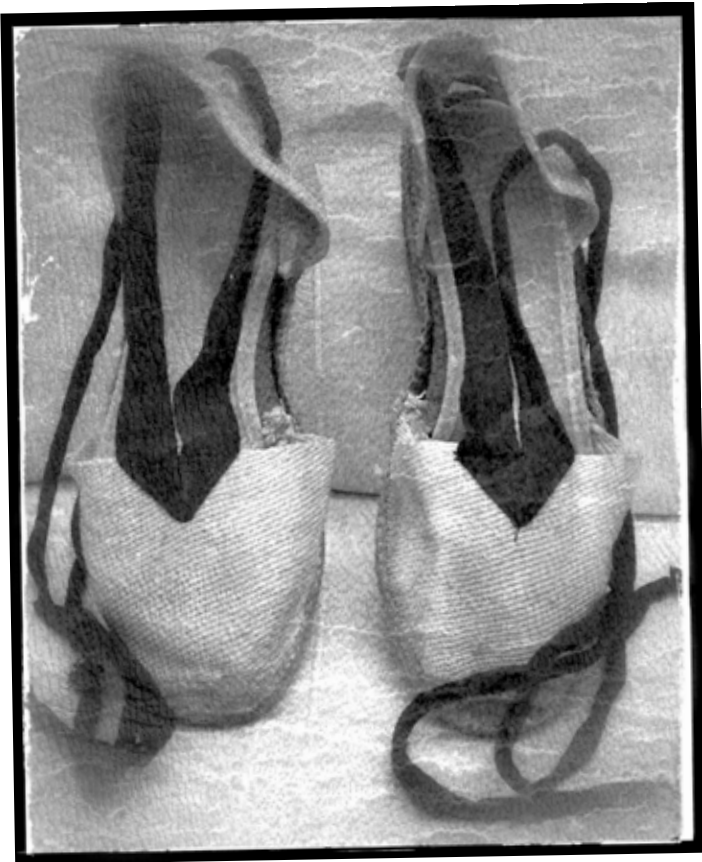
TERRISSERIA ELABORADA A CANALS.

Contarella

Espardenyes regalades

> VICENT ENRIC BELDA

Aquesta contarella diuen que és certa, me la va contar la meua bona amiga Amparo Mollà Calatayud, encara que jo he recreat a la meua alguns components no essencials de la història. Per suposat, els noms són totalment inventats; per això espere no molestar ningú salvant de l'oblit aquest succeït que va ocórrer ací mateix, a Canals, ja fa molts i molts anys.

L'antiga placeta del Mercat de Canals, just on es troba encara el Casino Gran i la farmàcia, sempre havia sigut una de les més bones i més ben bastides places de mercat de tota la contornada; l'horta generosa i el secà agraït ajudaven que els canalins i les canalines sempre trobaren algun quinzet per gastar entre setmana, però encara millor el divendres, que ha sigut tradicionalment el dia del mercat ambulat. Si no hi compraves una mica de saladura o d'adobat,

podies ben bé comprar-te un perol de fang o un morter, o bé un gibrell, un setrill o un embut, o algun drap de cuina o un davantal. Si anaves curt de roba, també podies comprar-te una saia, una camiseta imperi o uns calçotets o, per què no, unes bones espardenyes.

Ramon l'Espardenyer, que era de Vallada, coneixia bé el caràcter esplèndid de la gent de Canals i no faltava mai al seu lloc a la plaça. Així que cada divendres de bon matí, xino-xano, feia amb la seua bicicleta el camí des de Vallada, pel camí de Mangai, passant per les Moles, el cementeri i la Torre, carregat el portamaletes amb un sac amb dos o tres dotzenes de parelles d'espardenyes de careta o de cara ampla, o també catalanes i de cama alta; de sola d'espert o de cànem, però sempre de la llata més fina i més ben trenada.

Unes de les dones que no faltaven mai a la seua cita al mercat eren les Pasquales: Maria la Pasquala, dona de Vicentet, i la seua cosina germana, Maria la Pasquala, dona de Blai. Però encara que les dues Maries les Pasquales compartien el nom i el llinatge, l'una i l'altra eren persones ben dife-

> CONTARELLA

rents, perquè si Maria la Pasquala la de Blai era una dona justeta i mesurada i més agarrada que la corfa al taronger, Maria la Pasquala la de Vicentet tenia la mà trencada i els diners li escassejaven sempre, tant o més que el coneixement.

Així que un divendres, just vuit dies abans del dia de Tots Sants, després d'haver-se gastat tots els diners en el mercat en coses que no li feien cap falta, Maria la Pasquala la de Vicentet, amb aquell monyo seu tan astorinat que solia portar, va passar per davant de la parada de Ramon l'Espardenyer i es va enamorar d'unes espardenyes negres amb llacet de veta roja, que va pensar que les podia estrenar per anar a la missa del cementeri el dia u.

—Xe, Ramon, eixes espardenyes em fan molt de goig, però el cas és que ara no duc ni un clau —va sospirar Maria la Pasquala la de Vicentet.

—Si les vols, emporta-te-les ara i ja me les pagaràs divendres que ve, que és vespra de Tots Sants, i aixina ja no me les carregue jo fins a Vallada una altra vegada —va dir Ramon l'Espardenyer a la impensada, ja que de seguida es va penedir de confiar en aquella Maria la Pasquala la de Vicentet, que sabia que tenia tan poc tresillat.

—Xe, Ramon, em sap mal, home...

—No res, dona; però recorda-te'n que me les has de pagar divendres que ve sense falta! —va exigir ara l'home desconfiat.

—Clar, home —va assegurar la Pasquala.

No obstant això, coses del destí, divendres següent Maria la Pasquala la de Vicentet no va poder acudir al mercat, ja que estava de dol per la mort de la seua cosina germana, Maria la Pasquala la de Blai, que s'havia gitat a dormir dijous i ja no es va alçar la pobra. D'aquesta manera, Maria la Pasquala la de Blai, que era tan agarrada, va passar a l'altra vida amb l'alegria de no haver-se gastat ni un xavo en metges ni en medicaments, i amb la tranquil·litat de no haver donat quefer a ningú de la família.

Podeu bé imaginar com la notícia de la mort

de Maria la Pasquala la de Blai s'havia escampat com la pólvora per tot Canals, i ja hi havia pels cantons algunes esqueles sense fotografies, ja que encara això no s'estilava. A la plaça del Mercat, la gent s'agombolava en rotgles com grums que es feien i desfeien, comentant ací i allà els detalls d'aquella mort tan inesperada.

Ramon l'Espardenyer, a la seua parada a l'entrada del carrer Sant Gaietà, va parar l'orella a un d'aquells rotgles per escoltar què era el que es deia.

—Xe, que qui s'ha mort? —preguntava una dona.

—Qui, Maria la Pasquala, la pobra, que estava més sana que un peix.

—Xe, com? —va lamentar-se un altre del rotgle—. Si jo vaig parlar ahir mateix amb ella i estava més fresca que una rosa!

Ramon l'Espardenyer, es va quedar ert darrere de la seua parada i movia el cap en senyal d'autèntica commiseració. En realitat, més que la mort d'aquella dona, en aquell moment lamentava no poder cobrar les espardenyes que havia venut la setmana anterior i es penedia de veres d'haver sigut tan confiat. Era evident que, en el seu astorament, s'havia equivocat de Maria la Pasquala, ja que la que havia mort era Maria la Pasquala la de Blai, i no la de Vicentet.

En realitat, aquesta última, Maria la Pasquala la de Vicentet, estava d'allò més bé i després d'haver resat un rosari a la seua cosina difunta, havia anat corrents al cementeri a netejar les làpides dels seus familiars, ja que just demà era Tots Sants i, a més a més, el nínxol de son pare quedava just al costat del que havien assignat a la seua cosina germana, en la filera de dalt, a l'altura del més a munt de la tàpia.

Pujada a una escala, Maria la Pasquala la de Vicentet va estar espolsant les làpides familiars, i fins i tot va llevar les teranyines i les cagadetes de dragó i de pardalet del nínxol buit que esperava el cos de la seua desgraciada cosina germana.

Per la seua banda, Ramon l'Espardenyer, a migdia en acabar el mercat, va agafar la seua bicicleta i va iniciar el seu viatge de tornada a Vallada. No havia plogut encara, però el cel de l'últim dia d'octubre era cobert per uns núvols tan negres que pareixia que s'estava fent de nit de sobte, encara que eren només les dos de migdia. Passant per l'església, ja en el Goleró, va escoltar tocar a mort per Maria la Pasquala, i entre això i l'inusual fosc, i també per un rellamp que acabava de rebentar sec entre els núvols tot provocant un terrabastall esborronador, va lamentar ser tan garrepa i tan mesquí, i haver sentit més pena per no haver cobrat unes espardeñyes que per la mort d'una pobra dona.

Tan maniós estava que, en passar per la Torre, no va ser capaç de veure el seu amic el Patre, que l'havia saludat efusivament tot alçant el braç.

En eixir de la Torre, va veure prompte la silueta dels xiprers del cementeri, i de seguida va distingir el blanc quasi fosforescent de la tàpia. I, sense saber per què, la por li anava creixent i creixent a cada pedalada.

Pocs metres després, en passar pel costat de la tàpia del cementeri sense gosar alçar la mirada, una veu el va cridar:

—Xe, Ramon, para un moment!

El pobre Ramon l'Espardenyer va frenar en sec en escoltar aquella veu coneguda i a punt va estar de caure a terra; llavors va mirar cap al cementeri esbalàit i va veure aparéixer per dalt de la

tàpia el cap polsós i les grenyes soltes i plenes de teranyines i de borrons de polseguera de Maria la Pasquala la de Vicentet, a la qual creia morta i més que morta.

—Xe Ramon, que encara et dec les espardeñyes; arrima't ací i te les pagaré!

A pesar d'això, en comptes d'acostar-s'hi, Ramon l'Espardenyer, que creia de veres que estava veient un fantasma, va pujar a la bicicleta de nou i va començar a pedalar comes ajudeu-me cap a casa.

—Xe, Ramon, que duc els diners ací mateix!

—No, Maria, és igual, no passa res, és igual, és igual! —va aconseguir dir Ramon, que ja no tenia valor ni per girar-se a mirar.

—Com?

—Que te les regale, te les regale, te les regale, te les regale...

I diuen que Ramon l'Espardenyer, més blanc que la paret, va arribar a Vallada en un bufit; que encara no hi ha ningú que haja vist anar tan de pressa, pel camí de Mangai, cap bicicleta.

Canalins a la “División Azul” (1941-1943).

> JOSÉ MARÍA SANCHO, LAURA GÓMEZ

LA CONEGUDA COM LA “DIVISIÓN AZUL”, VA SER UNA UNITAT DE VOLUNTARIS ESPANYOLS QUE VA FORMAR UNA DIVISIÓ D'INFANTERIA DINS DE L'EXÈRCIT ALEMANY PER A LLUITAR CONTRA LA UNIÓ SOVIÈTICA EN LA SEGONA GUERRA MUNDIAL. ENTRE 1941 I 1943, PROP DE 45.000 SOLDATS ESPANYOLS, EN DIFERENTS TORNS, VAN PARTICIPAR EN DIVERSES BATALLES, FONAMENTALMENT RELACIONADES AMB EL SETGE DE LENINGRAD, ACTUAL SANT PETERSBURG. EL MÀXIM DE VOLUNTARIS PRESENTS NO VA EXCEDIR EN CAP MOMENT DE 18.000.

PER QUÈ ES CREA LA “DIVISIÓN AZUL”?

Cinc mesos després d'acabar la Guerra Civil espanyola, l'1 de setembre de 1939, esclata la Segona Guerra Mundial. El règim franquista i el govern de Hitler comencen a tenir converses diplomàtiques, en les quals Berlín demana a Madrid (que fins eixe moment es declara neutral) una major implicació en la guerra, com a compensació a l'ajuda del Tercer Reich rebuda a la guerra civil (Legió Còndor). El 10 de juny de 1940 Itàlia entra en la guerra. El 12 de juny Franco canvia la posició oficial espanyola de neutral a no bel·ligerant. Açò implica que Espanya pren part per un bàndol, però sense intervenir físicament en la guerra.

FRANCO I HITLER A HENDAYA, 23 D'OCTUBRE DE 1940.

El 23 d'octubre de 1940 té lloc la Reunió d'Hendaia, la primera i única trobada entre Franco i Hitler. En la conversa es va tractar la hipotètica entrada d'Espanya en la guerra en favor d'Alemanya. Però ambdues parts exigien punts inacceptables, que van impedir aconseguir cap acord concret. No obstant açò, Espanya seguia deixant les portes obertes a una possible intervenció futura i declarava el seu ferm suport al Reich.

El 22 de juny de 1941 Hitler llança per sorpresa la invasió de la Unió Soviètica amb l'Operació Barbarroja. L'Estat Major de l'Exèrcit alemany crea Tres Grups d'Exèrcit; Nord, Centre i Sud, per a conquerir Leningrad, Moscou i Kíev respectivament. Es forma una coalició de països adeptes al règim nazi per a la invasió de la Unió Soviètica. Participen Finlàndia i Romania al principi, després s'hi uneixen italians, búlgars i ràpidament s'utilitzen forces dels països recentment envaïts que donen suport a la causa nazi per a expulsar els bolxevics dels seus territoris com Estònia, Lituània, Croàcia, Eslovàquia i Albània.

Unir-se a la lluita contra els bolxevics amb l'enviament d'un contingent de voluntaris permet a Franco saldar el seu deute amb Hitler. No obstant açò, manté el seu estatus de no bel·ligerant,

perquè no existeix declaració oficial de guerra cap a la URSS. El dia 23 de juny de 1.941, a proposta de Ramón Serrano Súñer, el Consell de Ministres aprova enviar una Divisió de infanteria. Encara que la denominació oficial va ser «División Española de Voluntarios», José Luis Arrese, secretari general de FET i de les JONS, la batejaria com a “División Azul” pel color de la camisa de l’uniforme. Al costat de la Divisió d’infanteria, es va enviar una esquadra d’avions de caça coneguda com a “la Esquadrilla Azul”. La iniciativa va tenir un gran acolliment entre els partidaris del Bàndol Nacional i els membres de la Falange. Culpaven a l’URSS de ser la instigadora i responsable de tots els successos dels anys 30 que van portar a la Guerra Civil, per la implicació de Moscou i el Komintern a propagar les revolucions bolxeviques i el comunisme per Europa. Per al règim, suposava retornar la *visita*.

El general Agustín Muñoz Grandes va ser nomenat comandament suprem de la “División Azul”.

RECLUTAMENT

Al principi, les exigències alemanyes eren que el contingent estiguera format íntegrament per soldats experimentats. Però finalment es va acordar que els soldats serien voluntaris, però manats per oficials professionals de l’exèrcit espanyol. Finalment la Divisió va quedar oficialment constituïda el 26 de juny de 1941. El 27 va començar el reclutament fins al 2 de juliol. Es van disposar banderoles d’enganxe per tota Espanya, principalment en les capitals de província. Es van allistar al voltant de 18.000 voluntaris. La major part de voluntaris inscrits en aquest primer reclutament van ser militars veterans, i la resta simpatitzants en major o menor grau amb el falangisme. L’edat d’allistament estava entre els 20 i 28 anys. Als divisionaris se’ls garantia un doble sou: cobraven el mateix salari que els alemanys (segons el rang), i d’Espanya cobraven la mateixa paga que la legió i les seues famílies cobraven un subsidi de 7,30 pessetes diàries, doble cartilla de racionament, el manteniment dels seus drets laborals a la seua tornada, i alguns altres avantatges.

Malgrat el rotund èxit inicial del reclutament, l’allargament de la guerra i les notícies sobre l’extrema duresa de la guerra durant l’hivern de 1941/42 van dificultar la captació de reemplaçaments en els mesos posteriors. Extraoficialment, una part dels reclutats eren persones coaccionades al reclutament a causa de delictes o faltes de diversa índole.

PROPAGANDA DE RECLUTAMENT.

JA A TERRITORI ALEMANY.

> HISTÒRIA

ORGANITZACIÓ

La estructura dels quatre regiments de la divisió era la següent:

- 262º Regiment d'Infanteria.
- 263º Regiment d'Infanteria.
- 269º Regiment d'Infanteria.
- 250º Regiment d'Artilleria.

Cada Regiment tenia tres batallons i en total unes 14 companyies.

A més:

- 250 Batalló de Reserva Mòvil «Tia Bernarda».
- Batalló Antitanque, Zapadors, Grup de canyons,
- Grup de exploració, Transmissions, Sanitaris, Veterinari, Transports, Policia militar i Correu militar.

MARXANT AL FRONT, JA A LA URSS. 1000 KM. A PEU EN 30 DIES.

AL FRONT

El 3 de juliol de 1941 els voluntaris comencen a ser nomenats i concentrats en diferents aquarteraments militars per tota Espanya. Reben una breu instrucció de deu dies en el qual les diferents unitats comencen a configurar-se i organitzar-se, i s'instrueix a la tropa en les seues normes i obli-

gacions. El 12 es dona per finalitzada la instrucció a Madrid. En total i durant deu dies, dinou grups (de 1.000 soldats de mitjana) van partir escalonadament cap a Alemanya des de diferents ciutats espanyoles. La xifra total ascendia a 18.104 homes, dels quals 2.612 eren oficials i 15.492 soldats.¹

El 31 de juliol, vuit dies després de començar la instrucció, té lloc el Jurament al Führer. Després del jurament, emès en directe per la ràdio alemanya, quedava oficialment constituïda la 250.ª Divisió d'Infanteria de la Wehrmacht.

Les zones d'operacions de la "*Divisió Azul*" van ser el Front de Novgorod (entre octubre de 1941 i agost de de 1942), i el Front de Leningrad (entre agost de 1942 i octubre de 1943).

Hitler va decidir traslladar tres divisions a socórrer el front nord, entre elles la *Divisió Azul*. Entorn el 10 d'octubre la majoria de les tropes estava en el front. La *Divisió Azul* es va desplegar al voltant dels suburbis de Novgorod. El 12 d'octubre, les tropes pateixen un atac i els espanyols entren en combat. Durant dos dies es succeeixen els bombardejos aeris, els atacs d'artilleria i fins i tot combats cos a cos amb arma blanca. Acaben castigant greument les forces espanyoles, que es retiren de Posselok fins a Possad, havent perdut més de 100 homes. Entre els dies 16 i 19 pateixen un nou atac, encara més intens, amb bombardejos i foc de metralladores. Durant la resta de novembre, la situació era crítica per als avançats, que patien moltes baixes i la temperatura rondava els -30°C. El 4 de desembre comença un nou atac soviètic sobre totes les posicions de la Wehrmacht a l'est del Voljov i del Ilmen. Després de diversos dies de dur setge, els generals ordenen la retirada replegant-se al punt inicial.

El 7 de gener de 1942 comença, per part dels soviètics, l'Ofensiva de Lyuban, una gran operació amb l'objectiu de travessar les línies del Voljov i trencar el cercol sobre Leningrado. En un dels en-

1 Moreno Juliá. 2005. Apendice 3.

ESQUIADORS DE LA DIVISIÓ AZUL.

vits, 543 soldats alemanys van quedar copats en la localitat de Vsvad, al sud del Llac Ilmen. A la tardor anterior, la *Divisió Azul* es va veure obligada per ordre del comandament a crear una companyia d'esquiadors, i a aquests se'ls va ordenar la missió d'acudir en rescat dels alemanys. El dia 10 va començar la marxa a través del llac congelat, tardant 11 dies a aconseguir la posició alemanya en la riba sud i alliberar-los. En el trajecte, amb tempestes de neu i temperatures inferiors als -50°C , la companyia va patir més de 100 baixes per congelacions greus. Quasi una vintena de soldats van patir l'amputació d'ambdues cames. La companyia, va rebre per açò 32 creus de ferro, sent una de les més condecorades dels exèrcits del nord.²

Després de repel·lir l'ofensiva, el front es va estabilitzar la resta de l'hivern, participant la Divisió en alguns cops de mà, fins que el 28 de juny després de la rendició del general Vlasov, els alemanys va proclamar la seua victòria al front del Voljov.

EL SETGE DE LENINGRADO

A principis d'agost de 1942, a la divisió espanyola se li va encomanar la missió d'assetjar la ciutat des del flanc sud. El front assignat tenia una amplària de 29 km i es situava a tots dos flancs de la carretera i del ferrocarril cap a Moscou, que estava bloquejat. Les tropes assetjaven la ciutat des dels afores, esperant l'inici de l'operació

per a assaltar-la, però es van enfrontar a una fèrria defensa soviètica. Durant tot el mes de setembre van patir durs atacs d'artilleria.

Durant la tardor, el front s'estabilitza en la mateixa línia, sense avançaments ni reculades. Tots dos bàndols duen a terme freqüents incursions amb patrulles i cops de mà per a millorar les seues posicions. La *Divisió* continua estancada en aquesta zona. Pateix nombroses baixes, per atacs d'artilleria, per franc tiradors i pels assalts de trinxeres a un costat i a l'altre de les línies. Des de l'arribada al nou front fins a final de 1942, es produeixen 257 morts, 1.051 ferits i 1 congelat.

A principi de 1943, l'exèrcit roig comença l'Operació Iskra amb l'objectiu de trencar les línies alemanyes i obrir el cercol que pateix la ciutat des de fa 900 dies. Unitats espanyoles van participar en aquesta lluita en la riba sud del llac Làdoga. L'operació va finalitzar el 30 de gener de 1943 amb la victòria soviètica, que va aconseguir trencar el cercol en aquell punt i obrir una immediata línia de subministraments cap a la ciutat.

LA BATALLA DE KRASNY BOR.

El 10 de febrer de 1943 comença l'Operació Estrella Polar, que intenta trencar el cercol per més fronts i alliberar la carretera cap a Moscou. Es produeix així la cruenta Batalla de Krasny Bor, la més sagnant viscuda per la divisió espanyola. Quatre divisions soviètiques avancen des de Kolpino i fan retrocedir als espanyols cap a Krasny Bor. Gran quantitat de tancs, bateries artillers soviètiques van llançar una ofensiva que va provocar 1.125 morts, 1.036 ferits i 91 desapareguts. Malgrat açò, no van aconseguir trencar les línies ni obrir la carretera, patint també un elevat nombre de baixes. Fins el 19 de març es van lliurar durs combats diaris per impedir que l'exèrcit roig creuara el riu Ishora i penetrara en el flanc oest. Durant els 6 mesos següents el front es torna més estable i tranquil.

A l'octubre es rep l'ordre de repatriar la Divisió.

² Salvador Martínez de L'Alcudia de Crespins va ser u dels supervivents de aquest fet.

SOLDAT POSANT UNA CREU A LA TOMBA D'UN COMPANYY.

EL FI DE LA “DIVISION AZUL”.

El final de la *División Azul* va estar gestant-se durant mesos però finalment es va produir durant el mes d'octubre de 1943³, quan Franco dissolgué la divisió i dictaminà el retorn a Espanya dels voluntaris espanyols. Les nombroses pèrdues humanes en les diferents campanyes, com ara en la batalla de Krasny Bor, el fi del feixisme italià, el fracassat atac a Kursk (URSS) i la gradual pèrdua de poder d'Alemanya van fer recular al règim franquista. Amb això, es donaven per finalitzades les relacions internacionals amb Hitler.

LA “LEGIÓN AZUL”

Malgrat la dissolució i repatriació de la *División Azul*, entre 1.500 i 3.000 soldats espanyols van rebutjar tornar a Espanya. Uns es van enrobar en altres unitats alemanyes, principalment a la Waffen-SS. Les noves unitats van ser denominades “*Legión Azul*”, sota el comandament del coronel de la Legió García Navarro. Inicialment, els espanyols segueixen formant part de la 121.ª Divisió d'Infanteria. Finalment, l'amenaça d'un nou embargament de petroli per part dels Estats Units a Espanya pressionà al règim, qui va ordenar dissoldre per complet la “*Legión Azul*” durant

3 L'ordre del general Franco de retirar la “*División Azul*” data del 12 d'octubre de 1943, coincidint amb el cessament del ministre d'Afers exteriors Ramón Serrano Súñer.

el mes de febrer de 1944⁴. Aquesta unitat va ser transportada a Espanya el 21 de març de 1944.

ÚLTIMS ESPANYOLS A LES FILES ALEMANYES.

La resta, que no es va agregar a la “*legión azul*”, van ser reagrupats en altres unitats alemanyes, com la 3a. Divisió de Muntanya i la 357.ª d'Infanteria. Una altra unitat va ser enviada a Letònia. Dues companyies es van unificar amb el regiment dels brandemburguesos i amb la 121.ª Divisió alemanya a Iugoslàvia, que lluitava contra els partisans de Tito. La 101.ª companyia Spanische Freiwilligen Kompanie der SS 101, de 140 homes, composta per quatre pelotons de fusilers i un d'oficials, es va unir a la 28.ª Divisió de Voluntaris Granaders Valones de la SS.

Més tard, com a part de la 11a. Divisió de Granaders SS Nordland i el comandament del SS-Hauptsturmführer Miguel Ezquerro, va lluitar els últims dies de la guerra a Europa contra tropes soviètiques en la batalla de Berlín.

BALANÇ DE BAIXES

Estudis més actuals estimen que la Divisió va tindre 4.954 morts en el front, 8.700 ferits, dels quals 2.137 van quedar mutilats, 372 dels seus homes van ser fets presoners per l'Exèrcit Soviètic⁵.

La secció d'Informació de la “*División Azul*” junt amb la Secció Femenina de Falange coordinats amb l'ambaixada espanyola a Berlín eren les entitats encarregades de confeccionar les llistes de

4 El suport franquista a Alemanya va tindre conseqüències econòmiques negatives per a Espanya que va patir un primer embargament de petroli durant el mes de juliol de 1940 per part dels Estats Units d'Amèrica al manifestar intencions de participació en la contesa mundial.

5 Stanley G. Payne, 2008, p.148.

víctimes. Les primeres arribaren els primers dies de novembre de 1941 i des d'aquell dia fou una constant que el règim aprofitava en el seu discurs per convertir el dolor en *gesta heroica*⁶. Molts cadàvers segueixen a Rússia encara però mitjançant la intervenció de diverses associacions espanyoles, la *Fundació División Azul* i la *Asociación de Desaparecidos en Rusia*, junt amb les labors de la *Dirección de Asistencia al Personal (DIAPER)* recolzades pel Ministeri de Defensa, s'han pogut gestionar diverses activitats des de 1995 fins l'actualitat per a localitzar i soterrar espanyols en sòl rus i repatriar alguns cossos⁷. Afortunadament cap dels divisionaris canalins va ser mort. Dels huit cinc varen ser ferits.

PRESONERS ALS GULAGS.

Els 372 presoners espanyols, uns falangistes altres republicans, van ser somesos a llargs anys de privacions i treballs forçats durant la seua captivitat en els *gulags* (camps de treball soviètics). Mentre que la major part dels soldats alemanys, italians, romanesos i d'altres nacionalitats van ser posats en llibertat després d'uns cinc anys d'internament en camps, la major part dels presoners de guerra espanyols van esperar fins dotze anys. Els 248 homes que van sobreviure van ser repatriats a Espanya en 1954, embarcats a Odessa al vaixell *Semiramis*, arribant al port de Barcelona l'1 de abril. El règim franquista els va rebre amb honors i propaganda. Es el cas del capità Oroquieta, capità d'uns dels divisionaris canalins, Pascual Durá.

6 Xavier Moreno Juliá, 2009, p. 88.

7 Els primers acords entre el govern espanyol i el rus per gestionar la recuperació, identificació i inhumació dels morts espanyols en sol rus en combat en la II Guerra Mundial arranquen en 1995 i continuen fins l'actualitat. Amb l'aprovació de la Llei de la Memòria Històrica (2007) es continuen duent a terme este tipus d'intervencions amb partides pressupostàries. Des del 2003 fins al 2017 els cossos de 29 voluntaris han segut repatriats a Espanya.

NOTÍCIA DE L'ARRIBADA DEL VAIXELL SEMIRAMIS A BARCELONA.

EL VAIXELL SEMIRAMIS AL PORT DE BARCELONA. 1 D'ABRIL DE 1954.

CANALINS VOLUNTARIS A "LA DIVISIÓN AZUL"

Després d'una llarga recerca a l'Arxiu Municipal de Canals, l'Arxiu Militar d'Àvila (expedients personals), Hermandad de excombatientes de la División Azul de Valencia, consulta de fonts orals i diverses publicacions falangistes, hem trobat el rastre de huit canalins que van anar a la "*División Azul*"⁸. Amb aquest estudi es pretenen donar llum a la història d'unes persones que formaren part directa o indirectament d'un capítol de la història d'Espanya, així com contribuir a la difusió de la història local.

8 Aquesta xifra és orientativa ja que possiblement hi participaren més però malauradament no disposem de més documentació.

> HISTÒRIA

De l'estudi de la documentació hem extret diverses conclusions que ens ajuden a comprendre per una part, la realitat sociopolítica del moment i per l'altra, a configurar un perfil de combatent.

Dels voluntaris procedents de Canals, sols un superava la trentena d'anys, solters, treballadors del camp, sense estudis, excepte dos, Andres Colomer estudiant d'enginyeria i José Ballester, que estudiava peritatge agrícola. Tenien tots ells, inclinacions ideològiques diverses. Trobem des d'antics carlistes (Joaquín Bru) a voluntaris amb tendències més d'esquerres (José Navarro). Hi ha constància documental que almenys cinc d'ells foren ferits i intervinguts als hospitals del front⁹. S'estima que u de cada tres voluntaris espanyols va resultar ferit, mort o privat de llibertat. No obstant això, els huit divisionaris superaren totes les adversitats de la guerra i compartiren la sort de tornar tots ells a casa.

Aquest és doncs el resultat fins hui del nostre treball.

1. JOAQUÍN BRU BRU (1906-1976).

Nascut el 17 de maig d'1906 a Canals. Fill de Joaquín Bru i Juana Bru Castelló. El més xicotet de quatre germans, Clotilde, Anita i Asunción. Vivien en el carrer Sant Antoni 14. De professió guarnicioner. Afiliat a la Falange en 1939.

Allistament. La seua militància carlista el va portar a allistar-se com a voluntari a la "División Azul" a l'edat de 35 anys. En eixe moment treballava de guarnicioner sense puesto fixe. S'allista l'1 de febrer de 1942 ingressant en el voluntariat el 28 de març de 1942¹⁰. El seu número de xapa fou 3.111.

9 Xavier Moreno Juliá, op. cit., 2006, pp.430-431.

10 Fitxa FETJ expedient AGMA.

Falange Española Tradicionalista y de las JONS
FETJ
DIVISION AZUL

Del voluntario BRU BRU Joaquín hijo de Juana
y de Joaquín natural de Canals Parroquia de Valencia
Ayuntamiento de Concejo de S. Antonio 14 Provincia de Valencia
avocado en Canals Calle de S. Antonio 14 nació en 17 de Mayo
de mil novecientos seis de oficio Guarnicionero-
su estado Soltero número de hijos su estatura un metro milímetros
sus señas: pelo negro cejas pobladas ojos castaños nariz recta
barbapauca boca regular color sano frente despauada
aire Mexicano señas particulares
Resultado en reconocimiento médico 1/11
Ingresó en este voluntariado (a rellenar el día de admisión definitiva) 28 Marzo 1942

Se le provee de carnet núm. 3111
Se le obliga a servir voluntariamente por el tiempo de 1 de Febrero de 1942
Conforme: El interesado, Joaquín Bru
El jefe provincial de milicias, [Firma]

En mi posesión: [Firma]
EL JEFE PROVINCIAL DE MILICIAS, [Firma]

Se le obliga a servir voluntariamente por el tiempo de 1 de Febrero de 1942
Conforme: El interesado, Joaquín Bru
El jefe provincial de milicias, [Firma]

FITXA D'ALLISTAMENT DE JOAQUÍN BRU.

Guerra. El 4 d'abril de 1942 creua la frontera francesa. Al principi fou assignat al Regiment 262, 6º Batalló, (desconeixem la companyia). A partir de l'11 de setembre de 1942 s'incorpora a la companyia Veterinària com guarnicioner on estaria fins el final del seu voluntariat, el 28 de setembre de 1.943.

Durant la guerra, és ferit en la cuixa esquerra el 28 de juny de 1942, al front del Voljov (la Borsa), ingressant a l'hospital de*¹¹ el 3 de juliol i donat d'alta l'11 d'agost. Li fou concedida la Creu Roja al Mèrit Militar el 5 d'abril d'1943.

Reciente foto del camarada Joaquín Brú, en la estepa rusa, que según nos anuncia estará pronto entre nosotros.

RETALL DEL DIARI FRENTE DE JUVENTUDES DE CANALS.

Gràcies a una de les fotografies facilitada per la família podem situar-lo el 31 de juliol de 1942 a Vílnius (Lituània). L'1 d'octubre de 1943 és llicenciat amb la resta de la División Azul i torna a Canals.

Retorn. A la seua volta a Canals va aconseguir treball en el celler dels Colomer situat a Almansa. Allí va conèixer a la que seria la seua primera dona,

11 Desconegut. Les inicials podrien ser GRQ.

Marina, que gaudia de mala salut i va morir al poc temps. Novament, es va casar en segones noces amb Araceli, amiga de Marina, de L'Alcúdia de Crespins amb qui va adoptar una xiqueta. En 1962 va passar a treballar a la fàbrica de farines, també propietat de Ramón Colomer, situada a L'Alcúdia de Crespins, on fixaria la seua residència. Va morir el 24 de novembre d'1976 i actualment està soterrat a L'Alcúdia de Crespins.

JOAQUÍN BRÚ SONRIENT MALGRAT EL FRED I ENVOLTAT DE NEU. VILNIUS (LITUÀNIA).

JOAQUÍN BRÚ D'AMUNT D'UNA MOTO ENVOLTAT DE COMPANYS D'ARMES.

> HISTÒRIA

2. ANTONIO TORTOSA REAL (1921-1995)

Nascut a Canals el 29 de gener de 1921. Fill d'Antonio Tortosa i María Real Sancho. Vivia al carrer José Antonio, 53 (hui Blasco Ibáñez). La seua professió era electricista. Estava afiliat a Falange des de 1935.

Allistament. S'allista l'1 de febrer de 1942 sent admès el 28 de març de 1942. L'allistament coincideix en el temps amb el de Joaquín Bru, per la qual cosa suposem que anirien junts durant els primers moments. El seu número de xapa fou 3.019.

Guerra. Incorporat al Regiment 263, 3er batalló, 10 companyia de fusells. És ferit el 21 de juny de 1942 en l'avantbraç esquerre. Es traslladat des de Truppe a l'hospital de Riga el 26 de juny on rep l'alta el 8 de juliol. Permaneix adscrit a la unitat de l'hospital fins al seu llicenciament, el 9 de novembre d'1943. Com agraïment, el 6 de desembre de 1943 se li va fer entrega d'un "Diploma y Cinta de la Medalla Conmemorativa de Combatientes Españoles contra el Comunismo".

Retorn. Una vegada llicenciat torna a Canals. Treballa com a electricista. Es casa i té tres fills. Va morir en 1995.

Dedicada al camarade jefe, y a la falange local de F.F.T. y de las I.O.N.S. de Canals.
En Rusia a 30 de julio de 1942
El militante
Antonio Tortosa
¡Viva Franco! — ¡Arriba España!

REVERS DE LA FOTO. FIGURA LA DATA DE 30 DE JULIOL DE 1942. HI HA UNA ERRADA PER QUÈ AL MATEIX DOCUMENT FIGUREN DESEMBRE I JULIOL DEL MATEIX ANY.

Falange Española Tradicionalista y de las JONS
FIGERIA
DIVISION AZUL

Del voluntario **TORTOSA REAL Antonio** hijo de **Antonio** y de **María** natural de **Canals** Concejo de **Valencia**.
 ayuntamiento de **Canals** de **J. Antonio 53** nació en **29** de **Enero** de mil novecientos **veintiuno** de oficio **Electricista- Chofer.**
 su estado **Soltero** número de hijos **su estatura: un metro** milímetros;
 sus señas: pelo **negro** cejas **finas** ojos **castaños** nariz **recta**
 barba **pequeña** boca **regular** color **sano** frente **desarrajada.**
 aire **señas particulares**
 Resultado en reconocimiento médico **UTIL:**
 Ingresó en este voluntariado (a rellenar el día de admisión definitiva) **28 de marzo 1942**

Queda filiado en virtud de la presente, comprometiéndose a servir voluntariamente por el tiempo de duración de la Campaña, con arreglo a las instrucciones y órdenes vigentes desde el momento en que se le comunique su admisión definitiva. Se le leyeron las Leyes Penales y demás órdenes e instrucciones y quedó advertido que todo lo que le servirá de justificación en ningún caso alegar ignorancia de dichas órdenes.
 Se le provee de carnet núm. **3019**

M. 26300 Valencia a **1** de **Febrero** de **1942.**
 En mi presencia:
EL JEFE PROVINCIAL DE MILICIAS,
Antonio Tortosa
 Conforme:
El interesado,
Antonio Tortosa

FITXA D'ALLISTAMENT D'ANTONIO TORTOSA REAL.

3. PASCUAL DURÀ PEIRÓ (1920-2004).

Nascut el 29 de setembre de 1.920. Fill de Pascual Durá i Isabel Barberá. Amb domicili al carrer Nauselva, 9. De professió forner. Tenia inquietuds carlistes en la seua joventut.

Allistament. Desconeixem la data d'allistament i ingrés. Va servir primer al Regiment 250, batalló de Reserva Mòbil, 3a companyia, i posteriorment al Regiment 269, 1er batalló, 2a companyia. Hi ha constància documental d'estar ja a Rússia el 26-6-1942. El seu número de xapa fou el 9.826

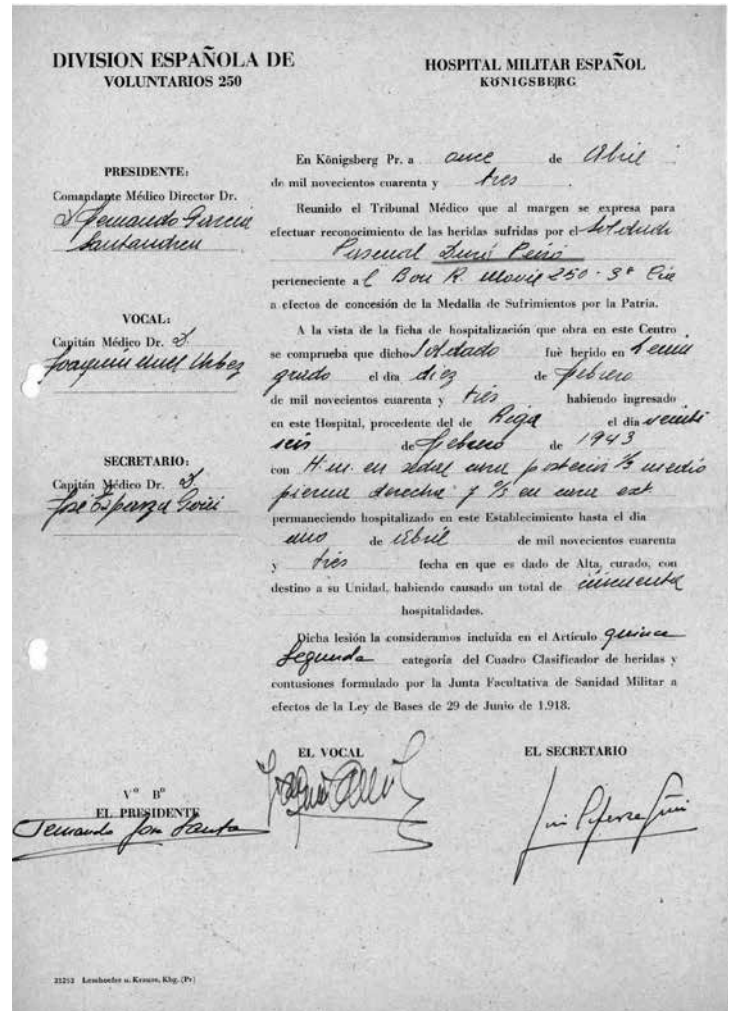
Guerra. Va ser ferit el 10 de febrer de 1943 durant el setge de Leningrad, en la batalla de Krasny Bor. És rescatat inconscient per un dels seus companys. Ferit de metralla va ingressar en l'hospital de Königsberg provinent de l'hospital de Riga el 26 de febrer i va ser donat d'alta el 2 d'abril.

El 8 d'agost de 1.943 és ferit per segona vegada en Exluz¹². Evacuat a Gatschina i després a Riga, on ingressa a l'hospital l'11 d'agost. És donat d'alta el 18 d'octubre de 1.943, sis dies després d'haver dissolt Franco la Divisió.

En total va estar 119 dies hospitalitzat. Per via familiar ens expliquen que el capità de la seua companyia, Gerardo Oroquieta, va ser donat per mort en la batalla de Krasny Bor. De fet, Pascual Durá va viatjar fins i tot a Bilbao per a donar el condol a la vidua del capità però en realitat el capità Orequieta va ser ferit i fet presoner pels russos. Va passar onze anys presoner, de gulag en gulag, fins a l'any 1954 quan va tornar a Espanya en el buc Semíramis.

Retorn. Una vegada llicenciat el 14-11-1943, va tornar a Canals, on es va casar amb Isabel Barberá i va tenir quatre fills. Va continuar amb la seua

¹² Segons fitxa AGMA, dubtós.

DOCUMENTACIÓ HOSPITALÀRIA DE PASCUAL DURÀ.

professió de forner i s'associà a la *Hermandad de excombatientes de la División Azul de València* al novembre d'1.956, carnet de combatent 4341.

Noticias de nuestros voluntarios de la gloriosa División Azul

Aunque en la Delegación ya estamos algún tiempo sin recibir noticias de nuestros queridos y admirados camaradas Joaquín Brú, Antonio Tortosa, Pascual Durá y José Navarro, sabemos, por sus respectivas familias, que se encuentran todos perfectamente y muy orgullosos de constituir la avanzadilla combatiente de la Falange de Canals en el frente ruso.

El camarada Tortosa, que es tan heroico como modesto, ha querido ocultarnos el donativo de 50 pesetas, que desde su puesto de combate ha enviado a nuestro Asesor Religioso, D. Juan Plá, para que sea destinado a las mejoras que vienen realizándose en uno de los campanarios de la Parroquia. Pero el buen camarada, no sabe que entre los camaradas del Frente de Juventudes, hay verdaderos detectives, que husmeando como verdaderos sabuesos nos traen todas las noticias habidas y por haber. Y esta, que para nosotros es valiosísima, nos demuestra que Antonio Tortosa, apesar de hallarse tan lejos y rodeado de tantos peligros, tiene siempre presente a su querido pueblecito.

Desde estas líneas, y para público conocimiento, debemos exponer nuestro orgullo y nuestra satisfacción, de que en las filas de nuestra Falange, haya camaradas que después de realizar el inmenso sacrificio de abandonar a su Patria y a sus familiares, para trasladarse a aquél infierno helado, del que no saben si retornarán, aún quieran corresponder más enviando donativos para reconstruir lo que la horda comunista —que enfrente tienen ellos— destruyó implacablemente a su paso por España.

El Frente de Juventudes, pura y genuina alma del Nuevo Régimen, admira con emoción a sus camaradas combatientes contra el comunismo y los considera a todos como verdaderos Caballeros Cruzados defensores de la Cristiandad y de la Civilización Universal.

RETALL DEL DIARI LOCAL DEL FRENTE DE JUVENTUDES. SENSE DATA.

4. JOSÉ MARÍA NAVARRO COLOMER “EL DOCTOR” (1917-1997).

Nascut el 6 d'agost de 1.917 a Canals. Fill de Vicente Navarro Juan i María Dolores Colomer. Germans Joaquín, Francisco, María, Ricardo i Asunción. Va viure al carrer José de Ribera de Canals. Treballava al camp com a jornalер.

Allistament. Ja amb 19 anys va participar en la Guerra Civil en el bàndol republicà com a carabiner, igual que algun dels seus germans. Una vegada acabada la contesa va cercar un salconduit per a millorar la seua imatge amb el règim feixista, allistant-se en la “*División Azul*” el 20 de novembre de 1941, segurament quan estava fent el servei militar obligatori, en la companyia de Metralladores del 4º Batalló del Regiment d'Infanteria nº22 a Burgos. El seu número de xapa fou 18.350.

Guerra. El 14 de gener de 1942 va creuar la frontera de França. Durant la seua participació en les campanyes de la “*División azul*” va ser ferit i intervingut tres vegades en diferents hospitals. Va patir una inflamació a l'os del maluc (peritonitis de ilíaco). La seua primera intervenció va ser el 6 de gener de 1943 en Krasuoardey, la segona el 12 de gener de 1943 a Riga (Letònia) i la tercera 19 de gener de 1943 en Königsberg (actual Kaliningrad).

Estant en campanya José Navarro va ser investigat per la seua participació durant la Guerra Civil en el bàndol republicà, donant inici a un procés d'observació per insurrecte per part de les autoritats el dia 8 de juny de 1942. Els seus germans van patir diverses situacions. Per una banda, Joaquín, el major, més conegut com el “roig” va ser tancat durant un any en un camp de concentració realitzant treballs forçosos, i per altra banda, Francisco, va passar quaranta-dos mesos en un altre camp a Melilla.

Davant l'absència de correspondència amb la seua família, Antonio Mira, el seu nebot, afirma “*formava part de la seua personalitat el seu caràcter*”

decidit. La família i en concret els seus pares, no veien estrany que no es posara en contacte amb nosaltres mitjançant carta durant els anys que va estar fóra". Malgrat la falta d'informació, cada cert temps rebia la família els diners assignats al soldat Navarro i que, alhora, era un indicatiu sobre el seu estat de salut que tranquil·litzava a la seua família.

Retorn. Es llicencià el 15 d'abril de 1943. Queda constància del honors que li feren una vegada a Canals. No obstant això, i fruit dels records que mantenen vius alguns dels seus familiars, Navarro no va voler participar en aquella jornada festiva, ja que sols ell sabia *dels horrors i penúries de la guerra a Rússia.*

Es va casar amb una veïna, Maria Mira. Amb els diners que havia estat estalviant després del seu pas per la Divisió es va comprar una casa i va continuar treballant al camp a jornal.

per no saber que era va parlar amb el seu oncle, qui li va explicar que era l'únic record que conservava d'aqueixa dura experiència. José Navarro va morir a l'edat de 80 anys i està soterrat al cementeri de Canals *" es va emportar amb ell tota la tràgedia, va ser un home fort que va saber superar tot els esdeveniments viscuts en solitud".*

DIVISION AZUL

El pasado viernes, día 7 de mayo, llegó a ésta, procedente de Rusia, el camarada José Navarro Colomer. Fué a rendirle honores la Cuarta Falange de la Centuria Gran Capitán, al mando del camarada Teodoro Durá.

El heroico voluntario quedó gratamente emocionado ante la perfecta marcialidad de los flechas.

Rodeado de los pequeños camaradas, se fué directamente a su domicilio.

Este camarada es portador de mensajes de los camaradas que aun continúan luchando.

¡Bien venido sea este heroico camarada!

RETALL DEL DIARI LOCAL DEL FRENTE DE JUVENTUDES.

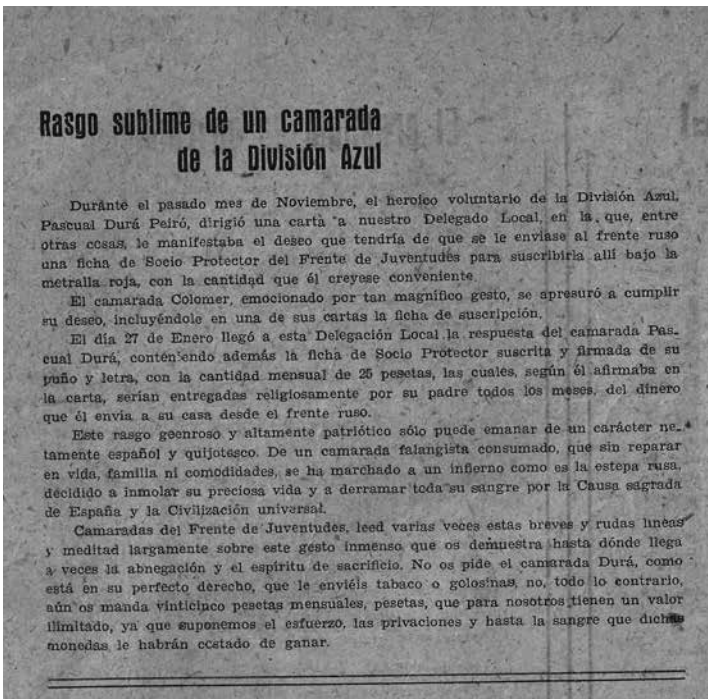
5. JOSE MANUEL MATEO MARTÍNEZ.

Casat amb Elvira Sancho Pavia, vivia all Carrer dels Sants 9 de Canals abans de traslladar-se a Torrent com a funcionari, treball que aconseguí segurament per ser cavaller mutilat (Expedient AGMA). No hem trobat cap familiar.

Allistament. Desconeixem la data de la seua incorporació i la companyia a la qual va ser destinat.

Guerra. Malgrat tenir expedient personal all AGMA en ell només es troben documents de pagaments. D'ells es desprèn que el 7 de juliol de 1942 prestava ja servei com a voluntari a Rússia.

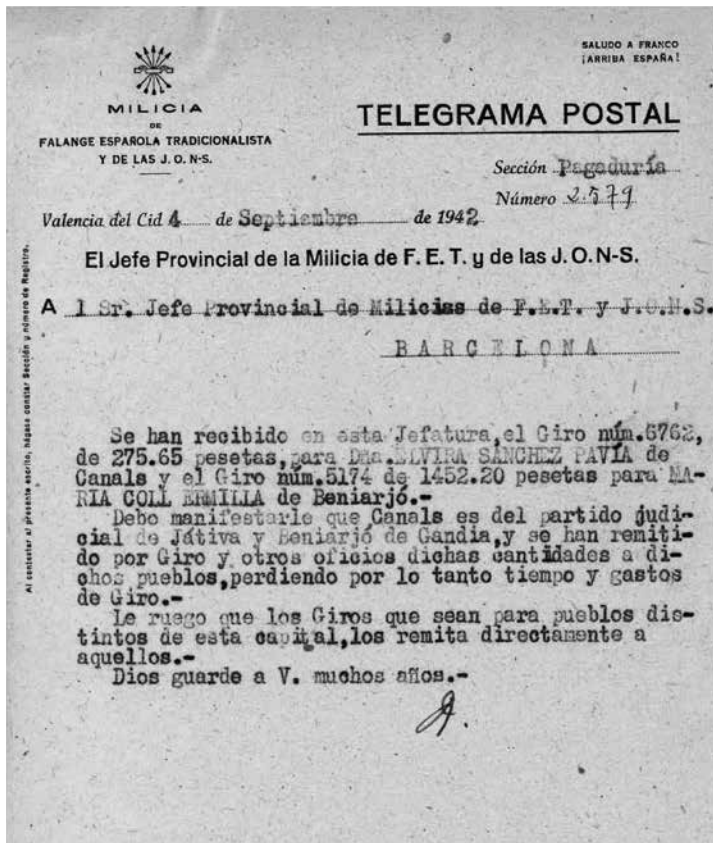
Retorn. Sembla que podria haver treballat al-

RETALL DEL DIARI LOCAL DEL FRENTE DE JUVENTUDES. SENSE DATA.

El seu nebot recorda de manera anecdòtica, que un dia jugant a la seua casa es va trobar al graner, l'antic casc de la *"División Azul"*. Espantat

> HISTÒRIA

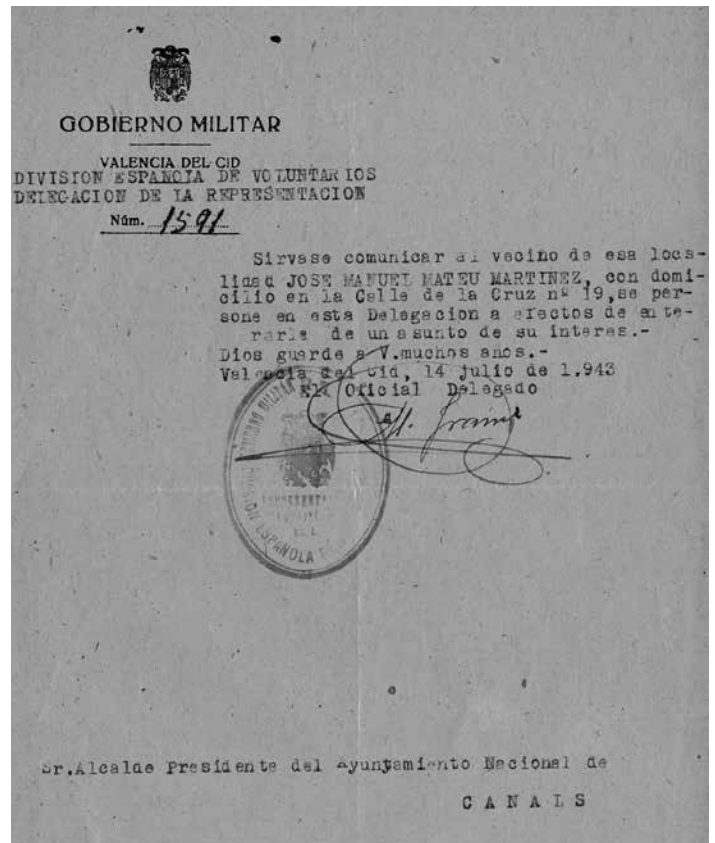

DOCUMENT TROBAT A L'ARXIU MUNICIPAL DE CANALS.

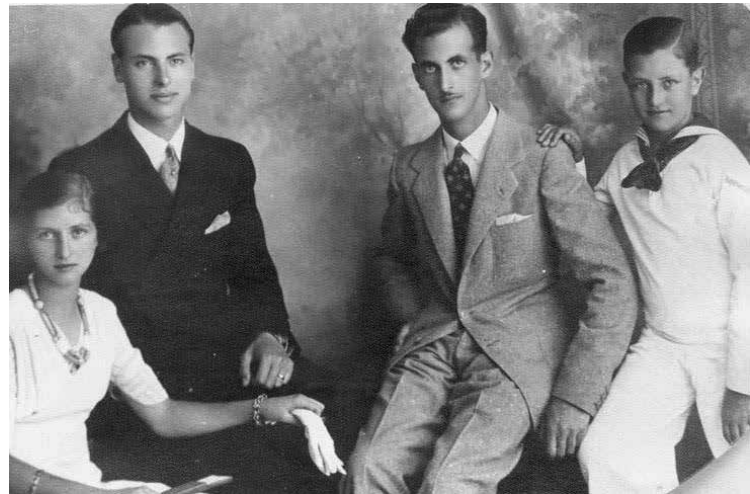
gun temps a Barcelona i ja més tard com hem comentat va ser destinat a Torrent com a funcionari gràcies a la seua discapacitat (cavaller mutilat).

6. ANDRÉS COLOMER MAISONNAVE (1914-2001).

Fill de Ramón Colomer i Fanny Maisonnave de la Quadra. El segon de quatre germans, Ramón (1912), María (1918) i José Luis (1921). Tots eren nascuts a Almansa, on el seu pare portava el celler dels Colomer. Després de la mort prematura de la seua mare en 1926 la família marxa a viure a Canals. El començament de la Guerra Civil el sorprèn acabant la carrera d'Enginyer industrial a Madrid. Son pare, Ramón, va rebre refugi a la pensió en la que vivia Andrés de estudiant; allí romandrà tota la guerra. La resta de la família es refugia en un pis del carrer Martí a València que lloguen a nom d'uns coneguts. Andrés és cridat a

files del bàndol republicà. A Saragossa, sobre octubre de 1938, creua el front i es passa al bàndol franquista arribant a ser alferes provisional (fortificacions). En acabar la guerra finalitza els seus estudis i s'incorpora al celler familiar a Almansa.

MARÍA, RAMÓN, ANDRÉS I JOSÉ LUIS COLOMER MAISONNAVE. PROBABLEMENT L'ANY 1928.

Allistament. S'allista, en contra de l'opinió del seu pare, juntament amb el que seria el seu cunyat, Andrés Sendra, l'1 de juliol de 1941. És incorporat al regiment 262, 14 companyia antitancs, com a cap. El 29 de gener de 1942 és ferit al braç dret amb lesió de cubital. És operat i evacuat a Espanya. Ens conta la seua filla Mercedes, com a anècdota, que explicava el seu pare, que els alemanys els donaven uns kits de supervivència per si fóra el cas usar en cas de necessitat i que els espanyols es menjaven immediatament tot el que hi haguera dins, donant nova vida a les caixes de metall. Els parlava de les trinxeres i l'enorme fred que passaven. Lamentablement no conserven, ni recorda ella, cap foto o document relatiu a la "División azul".

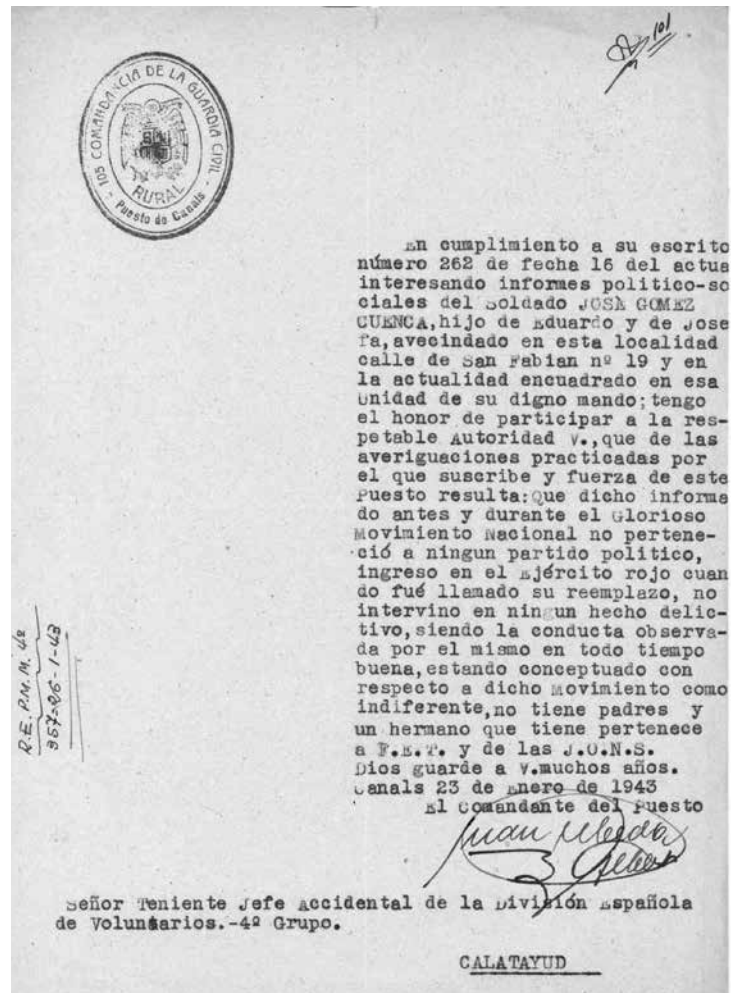
Retorn. Al retorn de Rússia el seu pare el reclama de nou al celler d'Almansa. Es casa en 1943 amb Belén Sendra Caballero (1924). El 10 de febrer de 1944 li és concedida la Creu Roja del Mèrit Militar. Col·labora donant algunes classes al Col·legi Episcopal d'Almansa al mateix temps que treballa al celler. En 1950, quan el seu pare Ramón torna a Canals, pren la direcció del celler. Va tindre 10 fills. La majoria nascuts a Almansa. En 1962 es ven el celler i la família s'instal·la a Canals. Andrés comença a treballar a la fàbrica de farines, però després de dos anys allí decideix traslladar-se a València capital. Va ser professor de matemàtiques a l'acadèmia Guillem Tatay al mateix temps que realitzava treballs d'enginyeria per a Hidroelèctrica. Va morir a València l'any 2001.

7. JOSÉ GÓMEZ CUENCA. (1917-2000)

Nascut el 20 de gener de 1917 a Anna. La seua família es va traslladar poc després a viure a Canals. El domicili estava al carrer de Sant Sebastià nº42. Fill d'Eduardo Gómez i Josefa Cuenca, tenia un germà, Eduardo. José, treballava com a jornalero al camp.

Allistament. Durant la Guerra Civil ja va participar com a soldat forçós en l'exèrcit repu-

blicà. Es va allistar com a voluntari en febrer de 1943 però no serà fins al 6 de març quan finalment es va enrolar com a soldat en el Regiment de Granaders 263, 3er Batallón, companyia 12, amb 26 anys. Segons la documentació (AG-MA,C.4684,11/7) no tenia historial delictiu, ni pertanyia a cap partit polític. El seu número de xapa fou el 14.956.

DOCUMENT DE LA GUÀRDIA CIVIL INFORMANT SOBRE ANTECEDENTS DE JOSÉ GÓMEZ CUENCA (23-1-1943).

Guerra. El 9 de maig de 1943 va ser hospitalitzat per paludisme rebent l'alta dies després. Novament, José va caure malalt el 4 de juny de 1943, sent evacuat i posteriorment ingressat en diversos hospitals. Com a conseqüència d'allò, en el setge de Leningrad, el 18 d'agost de 1943 el Tribunal Mixt Metge Militar el va declarar in-

> HISTÒRIA

capacitat per a seguir al front per patir “*endocarditis amb insuficiència mitral*”. Finalment, la seua malaltia va fer que anara repatriat a Espanya el 4 d'octubre de 1943.

Retorn. No hem trobat rastre de la seua família per la qual cosa no tenim informació de la seua vida al tornar. Tal vegada treballara de jornalero. Pel registre civil hem sabut que va morir a València el 17 de gener de 2000.

8. JOSÉ BALLESTER ALCARAZ (1920-2011).

Nascut el 28 d'abril de 1920. Natural de Xàtiva però veí de Canals al moment d'allistar-se. Fill d'Àngel Ballester Tormo (farmacèutic) i Amelia Alcaraz. Apareix domiciliat al carrer Farmàcia en

el moment del seu alistament en 1941. Per haver estat afiliat des de 1935 a Falange, va ser empresonat en la txeca de Canals en els primers mesos de la Guerra Civil. No obstant açò, va ser reclutat posteriorment per a lluitar en defensa de la República.

Allistament. Segons el seu expedient del AGMA s'allista el 2 de juliol de 1941 amb 21 anys i és baixa per relleu el 18 de juliol de 1942. En el moment del seu alistament està estudiant peritatge agrícola.

Guerra. Passa més d'un any a Rússia. Desconixem a quina companyia va ser assignat. No va ser ferit.

Retorn. A la seua tornada, malgrat haver estat un any a l'URSS, per ser del reemplaçament

Falange Española Tradicionalista y de las JONS
DIVISION AZUL

FICHA

Del voluntario Ballester Alcaraz (Jose) hijo de Angel
y de Amelia natural de Jativa Parroquia de id
Ayuntamiento de id Concejo de id Provincia de Valencia
avercindado en Canals (Valencia) nació en 28 de Abril
de mil 1920 de oficio Estudiante Perito Agrícola
su estado Soltero número de hijos su estatura: un metro 75 milímetros;
sus señas: pelo Negro cejas Pobladas ojos Castaño nariz Regular
barba Regular boca Regualr color Trigueño frente Regular
aire Martial señas particulares
Resultado en reconocimiento médico "UTIL"
Ingresó en este voluntariado (a rellenar el día de admisión definitiva)
Baja el 18 julio 1942 relevado.

Queda filiado en virtud de la presente, comprometiéndose a servir voluntariamente por el tiempo de duración de la Campaña, con arreglo a las instrucciones y órdenes vigentes desde el momento en que se le comunique su admisión definitiva. Se le leyeron las Leyes Penales y demás órdenes e instrucciones y quedó advertido que no le servirá de justificación en ningún caso alegar ignorancia de dichas órdenes.

Se le provee de carnet núm.
Valencia a 2 de Julio de 1941.

En mi presencia:
EL JEFE PROVINCIAL DE MILICIAS,
[Firma]

Conforme:
El interesado,
J. Ballester

FITXA D'ALLISTAMENT DE JOSÉ BALLESTER ALCARAZ.

de 1941, va ser cridat a files per a realitzar el servei militar. Al seu expedient consta una sol·licitud del seu pare, datada el 15 de desembre de 1942, perquè siga assignat a una caserna de Madrid per així poder continuar els seus estudis de peritatge agrícola. Desconeixem si la seua sol·licitud va ser atesa. No hem trobat cap pista a Canals sobre ell o la seua família. Sí que hem trobat a Internet una nota a la premsa local madrilenya que indicaria que faria la seua vida a Madrid i tindria una empresa de camions i taller mecànic (any 1960) al *paseo del Molino 5*. Va morir a Madrid el 19 de juny de 2011¹³.

ALTRES POSSIBLES DIVISIONARIS.

Al tancament de l'article va sorgir la pista d'un possible nou divisionari. Desconeixem el seu nom i la seua residència a Canals però tot apunta a que va regentar l'Hotel Avenida a partir de 1976. És sabut que narrava als clients les seues vivències a la Divisió: va estar presoner a un gulag rus i com va poder escapar-hi, fugint a peu a Grècia, des d'on va regressar a Espanya. Es una llàstima no tindre mes informació d'ell.

Si els lectors coneixen alguna informació al respecte o vullguen aclarir qualsevol cosa per favor contacten amb nosaltres al correu electrònic jmsancho28@gmail.com o al telèfon 617 093 645.

Esperem algun dia completar totes les llacunes que han quedat sense aclarir.

FONTS CONSULTADES

Arxiu de Canals Arxiu Militar General d'Àvila Arxiu Hermandad de excombatientes de la División Azul de Valencia. Diversos i nombrosos portals d'Internet. Wikipedia.

BIBLIOGRAFIA

DÍAZ DE VILLEGAS, J., (1967) *La División Azul en línea*, Barcelona: Acervo,

MORENO JULIÁ, X.; (2012) *La División Azul en el contexto de las relaciones entre la España de Franco y la Alemania nazi, Cuadernos de Historia Contemporánea*, n°34, p. 65-90.

MORENO JULIÁ, X.; (2009) "Los muertos de la División Azul", *Historia, Antropología y Fuentes Orales*, n°42, pp.85-92.

MORENO JULIÁ, X.; (2006) *La División Azul. Sangre española en Rusia, 1941-1945*, Barcelona: Crítica

PAYNE, S.G. (2008) *Franco y Hitler. España, Alemania, La Segunda Guerra Mundial y el Holocausto*, Madrid: La Esfera de los Libros.

RODRÍGUEZ JIMÉNEZ, J.L.(2012) "La contribución de la División Española de Voluntarios a la invasión de la URSS", *Cuadernos de Historia Contemporánea*, n°34, p. 91-118.

RODRÍGUEZ JIMÉNEZ, J.L. (2009) "Ni División Azul, ni División Española de Voluntarios: El personal forzado en el cuerpo expedicionario enviado por Franco a la URSS", *Cuadernos de Historia Contemporánea*, n°31, p. 265-296.

13 Registre Civil de Xàtiva.

Arqueologia visual de Canals.

Contribució a la història de la vila.

> F.T.

Com que els objectes formen la cultura material d'una civilització, i per tant de la història, les pàgines que segueixen reproduïm fotografies d'objectes antics relacionats amb la història de la Vila.

Totes les peces mostrades (fragments de peces, per ser més precisos) i els esquelets humans van ser descobertes a les excavacions que va realitzar l'arqueòleg Josep Manuel Martínez García entre febrer del 1993 i abril del 1994 dins les actuacions de restauració de la torrassa del palau dels Borja. Al Llibre de Festes de 1995, de la pàgina 120 a la 135, trobareu un extens informe sobre aquestes excavacions. La informació que apareix en cada peça es va facilitar per aquest arqueòleg quan vam muntar l'exposició a l'interior de la torrassa en la seua inauguració després de la restauració.

Sols hi ha dues peces que no corresponen a les excavacions: l'ara sepulcral romana, trobada al voltant del 188, i la peça de ceràmica àrab amb dibuix posterior trobada per un veí en unes obres a la vora del riu Cànyoles.

Quan es materialitze LA HISTÒRIA DE CANALS que cal, aquestes imatges haurien de figurar a les seues pàgines. Mentre això puga ocórrer, ací en tenim un testimoni.

ÈPOCA ROMANA

ARA SEPULCRAL ROMANA DE MARBRE DE BUIXCARRÓ, (94 X 48 MÀX. X 37 MÀX.) TROBADA FENT DE PEDESTAL DE LA PICA D'AIGUA BENEÏDA DE L'ANTIGA ESGLÉSIA GÒTICA DE CANALS. DON LEANDRO TORMO SANZ FEU DONACIÓ AL SIP (SERVEI D'INVESTIGACIÓ PREHISTÒRICA DE LA DIPUTACIÓ DE VALÈNCIA) L'ANY 1956, ON ENCARA ES CONSERVA. LA INSCRIPCIÓ, TRADUÏDA DEL LLATÍ, DIU: ALS DÉUS MANES. PUBLI MANLI PROBILI, DE 43 ANYS, ÉS ACÍ SEPULTAT¹. SEGONS ALFONSO VILA² "L'HISTORIADOR BIENVENIDO OLIVER VA DESCOBRIR CAP A 1885 I AL COSTAT DEL TEMPLE PRIMITIU DIVERSOS ELEMENTS ARQUITECTÒNICS PROCEDENTS D'UNA VILA ROMANA. ENTRE AQUESTS ES TROBAVA UNA LÁPIDA VOTIVA D'AQUELLA ETAPA HISTÒRICA -DEDICADA ALS DÉUS FAMILIARS- QUE VA ESTAR HABILITADA COM A PEDESTAL DE LA PILA D'AIGUA BENEÏDA D'AQUELLA ESGLÉSIA I QUE ACTUALMENT ES TROBA DIPOSITADA EN EL MUSEU ARQUEOLÒGIC PROVINCIAL DE LA DIPUTACIÓ DE VALÈNCIA." (MUSEU DE PREHISTÒRIA).

1 CORELL I VICENT, JOSEP (1994). *Inscripcions romanes de Saetabis i el seu territori*. Nau Llibres, València.

2 VILA MORENO, ALFONSO (2007). *Diccionario enciclopédico básico de Canals*. Ajuntament de Canals.

ÈPOCA ROMANA

CAMPANETA DE BRONZE.

MARTELL

Fust i capitell del palau dels Borja.
Algeps estucat.

FUST I CAPITELL DEL PALAU DELS BORJA. ALGEPES ESTUCAT.

ÈPOCA ROMANA

Olla vidrada. Producció local.

OLLA VIDRADA. PRODUCCIÓ LOCAL.

Tapadores d'olla.

TAPADORES D'OLLA.

ÈPOCA ROMANA

SUPPORT DE FORN.

SEGLES XII-XIII

TASSETA ISLÀMICA.

SEGLES XII-XIII

SAFATES (ATAIFORES/AL-TAYFÜR) ISLÀMIQUES.

ESQUELET D'ÈPOCA ISLÀMICA
(FOTOGRAFIA DEL LLIBRE DE FESTES DE 1995).

ESQUELETS D'ÈPOCA ISLÀMICA.
(FOTOGRAFIA DEL LLIBRE DE FESTES DE 1995).

SEGLES XII-XIII

PITXER DECORAT AMB GRAFIT EN ÀRAB.

Safata (ataifores/al-tayfur)
islàmica.

SAFATA (ATAIFORES/AL-TAYFÜR) ISLÀMICA.

SEGLES XII-XIII

OLLA ISLÀMICA.

PIPA ISLÀMICA DE FUMAR HAIXIX.

PITXERS I CÀNTERS ISLÀMICS DECORATS AMB MANGANÉS.

SEGLES XII-XIII

CERAMICA ÀRAB AMB DIBUIX POSTERIOR. TROBADA AL LLIT DEL RIU CÀNYOLES.(COL·LECCIÓ PRIVADA).

SEGLE XV – ÈPOCA CRISTIANA

CANTELLS DE CÀNTERS I GERRES.

SEGLE XV – ÈPOCA CRISTIANA

GERRA.

CRESOL DE PEU

SEGLE XV – ÈPOCA CRISTIANA

MORTER.

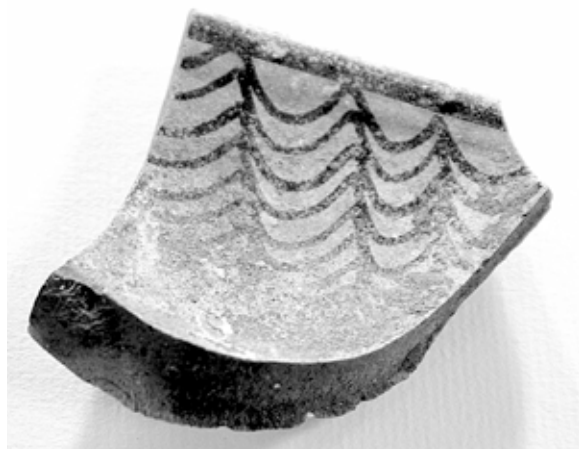

PROJECTILS SENSE DATAR. EL DE L'ESQUERRA ES DE PEDRA, AMB 35 CM. DE DIÀMETRE. L'ALTRE ÉS METÀLIC, AMB 19 CM.

SEGLE XV – ÈPOCA CRISTIANA

ESCUDELLA DE REFLEX DAURAT.

ESCUDELLA DE REFLEX DAURAT. DETALL.

PLAT AMB REFLEX DAURAT.

Canals, territori amb mots

Racó d'Agustí/
 l'Albercoquer/
 l'Alcantarilla/
 els Alcavons/
 braçal dels Alfarers/
 l'Almassereta/
 l'Altet/
 l'Arcada/
 l'Argamassa/
 l'Alt del Frare/
 el Molló Roig/
 camí d'Alondra/els Arenals /
 l'Assegador/
 sèquia i horta de Baix/
 molí Barceló/la Bassa/
 la Basseta Roja/
 els Blanquissars/
 Bolvens/
 el Bosquet/
 casa Botella/
 casa Cabiscol/
 barranc de Cairent/
 el Campello Vell/
 les Canterilles/
 la Canyadeta/
 Canyamars/
 senda Can-cau Blanc/
 la Caseta Blanca/
 el Canyaret/
 riu Canyoles/
 casa del Capità/
 els Calderons/
 nòria el Clero/
 sènia Climent/
 el Corcot/el Cordell/
 els Casals/
 els Corralers/
 molí Cotó/
 la Cova Hedra/
 les Covatelles/
 molí Cremat/
 la Cua/nòria Cuadrado/
 la Cubeta/
 horta de Dalt/
 braçal del Dijous/
 els Milans/
 horta del Divendres/
 camí d'Ènguera/
 senda-assegador dels
 Espardenyers/

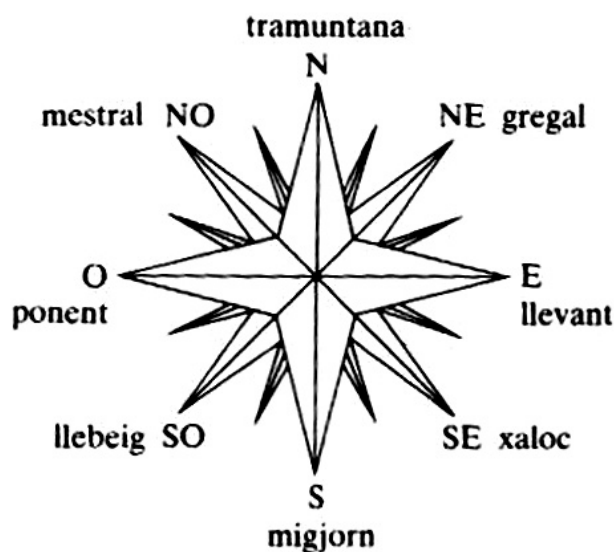
l'Estepar /
 barranc la Ferradura (N'Alegre)/
 la Figuereta/
 la Foia/
 la Foietà/
 els Fontanars/
 partida dels Fornets/
 font del Gandul/
 camí de la Garrofera/
 els Cinc Germans/
 font d'En Jaume/
 l'Heretat/
 senda els Hereters/
 els Horts/
 l'Hostalet/
 les Illes/

la Javalina/
 la font Jordana /
 partida-font de Judeu/
 molí La Matuta/
 l'lometa del Lladre/
 barranc dels Lladres/el Llobero/
 la Lloma/
 la Llometa de Gil/
 la Llosa/
 els Magraners/
 la Maquineta/
 camí de Mangai /
 molí el Martinet/
 el Molí Nou (de Climent)/
 el Molí Vell(o de Ferri)/
 casa del Mas/

els Milans/
 partida Moia/
 les Moles/
 corral Molina/
 el Molló/
 el Mollonet/
 les Motxetes/
 camí de Montesa/
 la Murtereta/
 l'Olivar de N'Amor/
 l'Olivera Sola/
 gorg de l'Omet/
 l'Oroneta/
 la Palanqueta/
 camí de la Palla/
 senda dels Palleters/

casa de Pareja/
 els Pedregals/
 els Pellers/
 la Penya de les Abelles/
 la Penya del Moro/
 el Pi/els Picatxos/
 la Pila de Medes/
 el Pinaret/
 el Pla/
 el Pla Nou/
 el Pla Vell /
 el Pla de Cimetes/
 el Pont de Pina/
 el Port/
 senda del Portalet/
 el Prat de Climent/

sènia de Prats/
 sènia de Puxeu/
 barranc dels Quatre Ulls/
 les Quèrnes/
 el Racó/
 el Racó de Mariquita/
 racó de Pasqual casa del
 Racó/
 sèquia de Raga/
 sèquia de Ranes/
 casa del Rap/
 molí la Ratà/
 el Rec Nou/
 la Redonda/
 camí de Remigio/
 la Riba de Sant Antoni/
 els Replans/
 Riera/
 senda de la font del Roig/
 Sagres/
 cova Samaritana/
 gorg de Sant Pere/
 font Santa/
 la Siga d'En Lluna/
 barranc Na Saurina/
 la Serp(el Cementeri)/
 la Serratella/
 la Serra Grossa/
 les Setenes/
 la Talaia/
 els Terrers/
 braçal el Terç/
 la Tira del Rei/
 barranc Tobarra/
 el Tossalet/
 els Tramussars/
 el Toll/
 font Torrentí/
 el motor Trénor (el Motoret)/
 el Túnel /
 Vaquer/
 la Vàlvula/
 camí de Vicent el Practicant/
 sèquia de la Vila/
 els Vinyals/
 caseta Vitoriana/
 Vivers.

LA CASA DEL MAS

*Historia de una empresa familiar.
De Küsnacht a Canals y Montesa*

> JOSÉ MARÍA SANCHO

ERNST BAUMANN CON SU FAMILIA Y OTROS ACOMPAÑANTES EN LA CASA DEL MAS POCO TIEMPO DESPUÉS DE HABERLA ADQUIRIDO EN 1928.

En la mitad del hermoso valle que es en realidad la comarca de La Costera, a caballo entre los términos municipales de Montesa y Canals, se encuentra la finca de cítricos **Casa del Mas**, unas 50 hectáreas dedicadas al cultivo ecológico de naranjas, pomelos, clementinas y limones. Tras un corto camino flanqueado por naranjos y una pinada, llegamos hasta un pequeño núcleo de edificios formados por la Casa Principal, la Casa Noble y unos almacenes de antigua factura. Pintados de un refulgente blanco, dan la bienvenida al

visitante. Dos burritas pacen en una parcela acotada sin sentir ninguna curiosidad por nuestra presencia. Son la brigada de *cortahierbas* en pruebas. Estamos a mediados de abril y los naranjos están repletos de flor de azahar. La finca pertenece a la misma familia suiza desde que fue adquirida en 1928 por el empresario Ernst Baumann. Boris Jost, ingeniero agrícola (45 años), biznieto de Ernst Baumann, es su gerente desde el año 2004. Nos hemos acercado a Boris para que nos cuente la extraordinaria historia de este paraíso que creó su bisabuelo allá por el año 1928.

LA CASA DEL MAS (2018).

ORIGEN

El empresario suizo Ernst Baumann compró la finca Casa del Mas en octubre de 1928. Era comerciante de lanas, profesión heredada de su padre, Paul Baumann. Ernst siempre había tenido un gran interés por la agricultura¹. En un escrito fechado el 21 de enero de 1953 el propio Ernst Baumann relata el origen de la compra de la Casa del Mas. Boris Jost nos lo ha traducido del alemán:

Traducción:

“CREACIÓN DE LA FINCA SUIZA CASA DEL MAS

Un amigo me preguntó recientemente sobre las circunstancias que rodean la compra de la plantación de cítricos Casa del Mas y es un placer para mí compartir esta información. Cuando mi hermana y

1 Influido por la doctrina del antroposofismo, muy en boga a principios del siglo XX, basado en las ideas del filósofo austriaco Rudolf Steiner.

ENTSTEHUNG DER SCHWEIZERISCHEN ORANGEN-
FARM CASA DEL MAS, CANALS (VALENCIA).

21.1.1953.

Ich wurde kürzlich von einem Freunde gefragt durch welche Umstände die Citrus-Farm Casa del Más entstanden sei und es ist für mich ein Vergnügen hierüber Auskunft zu geben. Die Ursache wurde mir wohl schon in die Wiege gelegt. Als meine Schwester und ich noch kleine Kinder waren hatte meine Mutter nebst schönen Geranien-Pflanzungen immer einige kleine Orangen-Bäume, welche sie aus Samen zog. Wir bewunderten mit ihr das Entstehen der wunderschönen weissen Blüten und deren Umwandlung in die Frucht. Mein Vater, welcher einen Handel mit roher Wolle ins Leben gerufen hatte, befasste sich in seiner freien Zeit intensiv mit seinem Rebberg, welcher etwas über zwei Jucharten betrug. Trotzdem er einen Rebmann angestellt hatte, besorgte er einen Teil der Arbeiten selbst, wobei ihm das Schneiden der Reben besonders Freude machte. Mein Vater war auch ein tüchtiger Gemüsegartner. Er pflanzte alles was wir für den Hausgebrauch bedurften und dabei leitete er uns Kinder an, ihm zu helfen. Als ich zwölfjährig war frug mich mein Vater, als ich anlässlich der Weinlese im Begriffe war eine Tasse Trauben mit der Handmühle zu mahlen: "Was willst Du werden?". Ohne mich lange zu besinnen rief ich freudig: "Am liebsten möchte ich Bauer werden," welche Antwort meinem Vater scheinbar ganz gut gefiel, aber trotzdem antwortete er mir: "Mein kleines Rebgut würde Dir kein Auskommen bieten und um Dir ein grosses Gut zu kaufen, wie es Dir wohl vorschwebt, habe ich nicht das nötige Geld. Ich rate Dir an, Kaufmann zu werden, in mein Geschäft zu kommen und wenn Du genügend Geld verdient hast, kannst Du Dir ein Gut kaufen, wo es Dir passen mag." Mein Vater lernte mich die Wolle schon in den Kinderjahren kennen, was uns beiden viel Freude bereitete und so war es für mich kein Opfer Kaufmann zu werden. Ich ging so sehr im Geschäft auf, dass von meinem ersten Wunsch Bauer zu werden viele Jahre nicht mehr die Rede war. Meine erste Reise in die USA. machte ich im Jahre 1922 und Weihnachten 1922 verbrachte ich in Milwaukee (Wisconsin), wo ich geschäftlich zu tun hatte. Es gibt daselbst einen bedeutenden Schweizerverein mit welchem ich Weihnacht feierte. Ich lernte viele Landsleute kennen und befreundete mich ganz besonders mit zwei Ingenieuren, welche in der weltberühmten Maschinenfabrik Nordberg tätig waren. Der eine dieser Ingenieure, Herr Grieshaber war verheiratet und er lud seinen Freund Ingenieur Rügg und mich auf den Sylvesterabend zu sich zum Nachtessen ein. Herr Rügg hatte fünf Jahre vorher im Rio Grande Valley 50 Acres Land gekauft auf welchen er Grapefruit-Bäume pflanzen liess. Er war von seiner Farm begeistert und er hielt

PRIMERA HOJA DEL TEXTO ESCRITO EN ALEMÁN POR EL PROPIO ERNST BAUMANN SOBRE LA CASA DEL MAS Y QUE NOS ACLARA EL MISTERIO DE POR QUÉ Y CÓMO UN EMPRESARIO SUIZO COMPRÓ UNA FINCA SIN CULTIVAR EN MONTESA-CANALS.

> HISTÒRIA / ECONOMIA

yo todavía éramos niños pequeños, mi madre siempre tenía algunos naranjos pequeños (plantados a base de semillas) junto con hermosas plantaciones de geranio. Admirábamos la aparición de las preciosas flores blancas y su transformación en fruta. Mi padre, que había fundado un negocio de comercio de lana, se dedicaba en su tiempo libre de forma intensiva a su viñedo. A pesar de que había contratado a un viticultor, él mismo hacía parte del trabajo y disfrutaba especialmente de poder podar él mismo. A mi padre también le gustaba la huerta. Plantó todo lo que necesitábamos para el hogar y nos enseñó de niños a ayudarlo. Cuando yo tenía doce años me preguntó mi padre, en plena vendimia, cuando estaba moliendo la uva con un molino manual: «¿Qué es lo que quieres ser un día?» Sin pensarlo mucho contesté: «Por encima de todo quiero llegar a ser agricultor». Mi respuesta le gustó a mi padre pero me dijo “mi viñedo es demasiado pequeño para que puedas vivir de él y no tengo suficiente dinero para comprarte una finca más grande. Te aconsejo que empieces a trabajar en mi empresa como comercial y si has ganado suficiente dinero, puedes comprarte una propiedad en la que podrás trabajar a gusto.” Mi padre me enseñó el negocio de la lana ya desde mi juventud y yo compartía su afición por ella así que fue un gran placer empezar a trabajar de comerciante en su empresa. Me involucré tanto en el comercio que mi primer deseo de convertirme en agricultor desapareció completamente durante muchos años. Mi primer viaje a los Estados Unidos lo hice en 1922 y pasé la Navidad de 1922 en Milwaukee, Wisconsin, donde tuve relaciones comerciales. Hay un importante club suizo allí con el que celebré la Navidad. Conocí a muchos compatriotas y, sobre todo, hice amistad con dos ingenieros que trabajaban en la famosa fábrica de máquinas Nordberg. Uno de estos ingenieros, el Sr. Grieshaber estaba casado y me invitó, junto con su amigo el ingeniero Rugg, a su casa en nochevieja. El Sr. Rugg había comprado 25 hectáreas de tierra en el Valle del Río Grande cinco años antes, en los que plantó árboles de pomelo. Estaba entusiasmado con su finca y nos explicó mucho sobre ella y subrayó cómo el pomelo es una fruta excelente y saludable que tiene más éxito cada vez en América. De repente se

CASA DEL MAS ALREDEDOR DE 1930.

despertó otra vez en mi el deseo de convertirme en agricultor. Les hablé de mi feliz juventud en casa de mis padres en la ribera del lago de Zurich dónde había aprendido mucho sobre la agricultura. Poco antes de la medianoche, el señor Rugg me preguntó si ya se conocía el pomelo en España, y le dije que no. Me dijo: “Sr. Baumann, entonces esta es su misión: introducir el pomelo en España”. Acordamos que me enviaría cinco plantones de pomelo a mi dirección en Tarrasa dónde tenía una casa con jardín. ¡Brindamos ya por mi futura finca de cítricos en España! Tardó varios años en realizarse mi plan. En abril del año 1923 recibí en Tarrasa los cinco plantones y mi jardinero, el Sr. Jaime Argemí los plantó en macetas grandes y empezó a cuidarlos. El Sr. Argemí me aconsejó comprar treinta pies de naranjo amargo en el vivero de Amposta para luego injertar sobre ellos el pomelo. Una semana más tarde nos llegaron los naranjos amargos y en julio del 1924 los injertamos con pomelo. A pesar del clima no idóneo para el cítrico, los árboles se desarrollaron muy bien en Tarrasa y en 1927 ya pude cosechar una caja de frutas de muy buen sabor. Esto me llevó a emprender un viaje a la provincia de Valencia, el famoso distrito naranjero de España, con una lista de nombres de varios dueños de fincas de cítricos en mano. Estos me recibieron muy bien, me enseñaron sus fincas y me explicaron un poco de todo. Tenía en mente comprar un trozo de por lo menos 30

hectáreas de tierra sin plantar en un buen lugar pero no encontré lo que quería. Después de 14 días regresé a Tarrasa sin ningún resultado. Un año después, un miércoles por la tarde en octubre de 1928, vino a visitarme un vendedor de pieles de Canals (Valencia), Don Blas Vila, a quien le había comprado pieles muy a menudo en el pasado. Quería empezar a hablar de pieles ya cuando le dije: "Don Blas", hablaremos sobre las pieles en un momento, pero quiero hablar contigo primero sobre un tema muy diferente. Me gustaría saber si hay plantaciones de naranjos en el valle de Montesa, en el que se encuentra Canals", cosa que afirmó con una sonrisa. Me dijo que en esta región habían comenzado a plantar cítricos hace unos años y que él mismo también tenía una plantación. También me habló de un comerciante de especias que era alcalde, un tal Don Justo Sancho, tenía dos fincas y que un tal Don Salvador Ferri, propietario de un molino y de una fábrica de calcetines acababa de plantar una finca importante de cítricos. A continuación le invité a Don Blas a entrar en mi jardín para enseñarle mis 30 árboles de pomelo, que ya estaban bien cargados. Se emocionó mucho cuando vio los frutos grandes. Naturalmente le expliqué lo que tenía en mente y eso dio lugar a una gran conversación. Finalmente, pregunté lo que se pagaba por la tierra por Canals y si sería posible comprar una propiedad grande. Me pareció que se iluminó todo como si hubiera caído un rayo cuando me contestó que la finca más grande de la zona, una propiedad de 35 hectáreas, muy bien situada pero muy descuidada, estaba en venta. Don Blas tenía la intención de tomar el tren de noche para regresar a Valencia el sábado siguiente. Quedamos que yo le acompañaría para visitar la finca. Me dio muy buenos consejos antes y me dijo: "Te presentaré como el vendedor de lana y de pieles Baumann y no les des a entender de ninguna manera que estás interesado en la tierra. Hacía un estupendo día de otoño cuando llegamos a la capital, Valencia, el domingo por la mañana a las siete y media. El chófer de mi amigo Don Blas nos recogió y después de hora y media de viaje llegamos a Canals, donde la Señora de Blas nos sirvió un maravilloso café y delicioso melón dulce. Inmediatamente después, salimos a visitar

varias plantaciones de naranjos, y me complació ver que los propietarios hablaban con gran entusiasmo de sus fincas. A las 14h la Señora de Blas nos sirvió una maravillosa "Paella" y fueron por lo menos las 16h cuando finalmente terminamos la comida con café y licor de hierbas. Después seguimos el consejo de Don Blas y descansamos un rato antes de salir por la noche para ver los campos de la Casa del Mas a la luz de la luna. Yo estaba encantado con la ubicación. La finca consistía en parte de olivos y viñedos, que estaban infestados de filoxera. También había prados grandes en los cuales pastaban ovejas. Estos prados tenían una tierra roja, ideal para cultivar cítricos. Blas Vila me nombró el precio aproximado que pedían. Estaba decidido rápidamente y le dije que quería comprar la propiedad, y le pedí a Blas que hiciera a través de un agente inmobiliario un contrato para reservar la tierra a su nombre, cosa que hizo en los días siguientes. 15 días después firmamos ante notario el contrato de compraventa y después el antiguo dueño me dijo: "Sr. Baumann, ahora Ud ha comprado una finca sin una sola gota de agua". Pero ya habíamos pensado en este aspecto y vimos otra finca pequeña² al lado de Casa del Mas, que estaba en venta. Era una finca plantada con 728 naranjos sanguíneas de 8 años de edad y con un pozo dotado de un motor de 50 caballos que sacaba 1000 litros por minuto. En esta finca también hicimos un contrato de reserva a nombre de Don Blas.

E. BAUMANN"

Cabe resaltar la relación que nos desvela el propio Baumann: al ser Canals zona de curtidores y tratantes de pieles, *pelleros*, y ser Blas Vila Sancho *pellero* y de Canals, y además tener una finca colindante con La Casa del Mas, y ser amigo y proveedor de Baumann, se dió la relación y la consecuencia.

Para la explotación de la finca Baumann crea en 1930 la empresa "**Productos Agrícolas de Canals S.L.**"³. Desde un primer momento la inversión fue constante y además dirigida ya a un cultivo ecoló-

2 Nota de Boris: Esta finca se llamaba "finca Garrido".

3 Se conserva el libro de visitas en perfecto estado.

ANTIGUO LOGO.

gico. Transforma la finca de vides y olivos perdidos en un huerto de naranjos y pomelos de gran calidad. Realizó la ardua tarea de llevar agua hasta la finca, como veremos más adelante. Instaló una pequeña explotación de 40 vacas de la raza holstein para conseguir abono de primera calidad. Construyó distintos almacenes y una vivienda nueva para él y su familia en 1952. Hemos rescatado un texto editado en una revista ecologista inglesa ⁴ en el año 1960 que por su gran interés reproducimos:

“El Huerto de naranjos de Casamas

Casa del Mas, Canals, Valencia, España.

C. Donald Wilson

Esta es la finca de la que hemos estado trayendo a Britania toneladas de naranjas y pomelos casi ecológicos -12 toneladas en enero de 1959, y algunas más entre diciembre 1959 y enero de 1960. Esta finca fue adquirida por el sr. Ernst Baumann, un hombre de negocios suizo, de Zurich, en 1928, cuando era casi en su totalidad un viñedo.

El huerto está situado entre las estribaciones de la Serra Grossa y la Sierra de Enguera, y tiene muchas terrazas. El sr. Baumann ha plantado miles de naranjos y árboles de pomelos, la mayoría injertados sobre pies de naranjo amargo; los pies de pomelo fueron buscados de los mejores de Florida para traerse a España.

4 Mother Earth, journal Soil Association. Enero 1960.

También hay 500 olivos, verdes y negros, unos cuantos naranjos sanguinas, limoneros y un árbol de aguacate

Se producen 2000 toneladas de compost para los 160 acres provenientes de desechos de yute, desechos del pueblo, y de estiércol de 20 vacas y 125 ovejas. El suelo es principalmente aluvión rojo sobre caliza, pero en parte es suelo blanco, caliza arenosa. Casi toda la finca muestra una buena estructura, con mucho compost incorporado. Unos pocos lombrices pueden verse, incluso después de llover, pero se aprecian muchos agujeros visibles. El promedio de lluvia es escaso, alrededor de 15 pulgadas al año; toda la finca está irrigada de acequias de cemento que toman el agua de un pozo de 250 pies de profundidad que está a 2 km de distancia, al otro lado del valle. Cada árbol recibe 250 galones de agua seis veces al año. La lluvia en ocasiones es muy torrencial produciendo inundaciones valle abajo, el cual normalmente está seco (como muchos de los ríos españoles excepto en época de inundaciones), y hay señales de una fuerte erosión. Durante la guerra civil muchos bosques fueron talados y destruidos.

La cosecha en Casamas se recoge entre diciembre y la primera mitad de enero. Fue una sorpresa para mi aprender que las mejores naranjas se producen cuando hay una amenaza de helada. A una temperatura entre 4 y 0°C las naranjas empiezan a hacerse amarillas. Hacía frío cuando estaba allí este último noviembre, y más de la mitad de las naranjas y pomelos parecían estar ya maduras.

La recogida empieza tan pronto el suelo se ha secado tras las fuertes lluvias. En algunas partes del huerto en ocasiones puede ser pulverizado un aceite mineral, pero no se utilizan productos químicos. Los frutos se cepillan a máquina antes de ser seleccionados. Algunas de los pomelos tienen manchas de agua secada por el sol que el cepillado elimina en gran parte. En el tiempo de la recolección se emplean 40 hombres y 30 mujeres, sobre todo para encajar.

Cuidar los árboles conlleva mucho trabajo. Los campos se aran con cuatro mulas pero el resto de trabajos sobre el suelo alrededor de los árboles se hace a mano. También es costoso el mantenimiento de miles de metros de acequias, muros, casi una obra de ingeniería.

THE CASAMAS ORANGE GROVES

Casa del Mas, Canals, Valencia, Spain

C. DONALD WILSON

This is the farm from which we have brought tons of almost organic oranges and grapefruit to Britain—12 tons in January, 1959, and scores of tons in December/January 1959/60. It was acquired by Mr. Ernest Baumann, a Swiss businessman from Zurich, in 1928, when it was almost entirely vineyards.

The groves are situated on the foothills of the Sierra Grosa and the Sierra d'Enguera, and have many terraces. Mr. Baumann has planted thousands of orange and grapefruit trees, mostly grafted on bitter orange stock, and sought in Florida the best stocks of grapefruit to bring to Spain. He now also has 500 olive trees, black and green, a very few blood oranges and lemons, and one avocado pear.

He makes nearly 2,000 tons of compost a year for the 160 acres from jute waste, town wastes, and the manure and urine from about 20 head of cattle and 125 sheep. The soil is mainly red alluvial over chalk, but in part it is "white soil", i.e. sandy chalk. Almost everywhere on the farm it shows a good, crumbly structure, with much compost incorporated. Few earthworms can be seen, even after rain, but there are plenty of their holes visible. Average rainfall is small, about 15 inches a year, and the whole farm is irrigated by concrete channels fed from a borehole 250 feet deep, about 2 miles from the farmhouse across the valley. Each tree receives 750 gallons of water about six times a year. The rain is sometimes very heavy, with consequent raging floods down the valley, which is usually dry (as are most river valleys in Spain except in floodtime), and there are signs of heavy erosion. During the Civil War much woodland was cut down and destroyed.

The harvest at Casamas is normally in December and the first half of January. It came as a surprise to me to learn that the best oranges are grown where there is a danger of frost. At a temperature of 4°F above freezing-point, in December, the oranges begin to turn yellow. It was cold when I was there in late November, and more than half the oranges and grapefruit appeared to be ripe.

Picking started as soon as the ground had dried after several days of rain. A mineral oil spray is used occasionally on some small sections of the groves, but no chemical sprays. The fruit is machine-brushed as a first process, prior to machine-grading. Some of the grapefruit are spotted or stained by raindrops dried by hot sun; but the spots are only on the outside of the skin and some can be brushed off. At harvest time the farm carries about 40 men and 30 women, mostly for packing.

Tending the trees requires much labour. Cultivations are mainly light, and four mules are kept for this work. But jobs such as the "cupping" of the soil around each tree, and the partial digging clear of the main root branching at the foot of the bole, have to be done by hand. Then there is the maintenance of miles of irrigation channels, many miles of roads, and several miles of stream walls with two or three bridges; all this is almost constructional engineering.

Salvadoret Fayos, foreman at Casamas from 1928 until recently, in a clean-cultivated grove.

Mr. Baumann is now 81; and after walking with him several miles round the farm twice a day, sampling the fruit, I could not help wondering for how many more years he will be able to retain his astonishing energy and vitality, and who will be able to devote so much thought and love to Casamas soil when he goes. He asked me whether, if his family could not provide a successor, the Soil Association would do so; which led me to ask myself how many organic farms have had so much put into them.

(Reprinted from *MOTHER EARTH, Journal of the Soil Association*, 8F. Hyde Park Mansions, London, N.W.1. (January 1960).

TEXTO ORIGINAL EN INGLÉS.

RECOLECCIÓN FINALES DECADA 1950.

RECOLECCIÓN AÑOS 40.

> HISTÒRIA / ECONOMIA

El sr. Baumann tiene ahora 81 años; después de pasear con él durante muchas millas alrededor de la finca dos veces al día probando la fruta, me preguntó por cuantos años más podrá retener su increíble energía y vitalidad, y quién será capaz de dedicarse y amar Casamas cuando él ya no esté. Me preguntó si nuestra asociación escogería un sucesor en el caso en que su familia no pudiera, lo que me llevó a preguntarme si existía alguna finca ecológica en la que se hubiera invertido tanto.

ERNST BAUMANN RECOLECTANDO.

Poco a poco esta producción ecológica, que se regalaba primero a los clientes de Ernst Baumann AG (la empresa de pieles y lanas) fue ampliando su mercado acabando finalmente por vender toda su producción directamente a los consumidores desde su almacén en Küsnacht⁵. A la muerte de Ernst Baumann en 1964 heredan la finca sus hijas Anna María, Verena y Lilly. Se suceden distintos encargados y va perdiéndose el espíritu ecológico; a su vez

⁵ Población natal de Baumann y los Jost, cercana a Zürich, cantón de Zürich, de habla alemana.

van naciendo los nietos, Marion, Henry, Anna María y Max Peter, Beatrice y Suzanne. En 2004, Beatrice junto con su marido Alexander Jost y el hijo de ambos, Boris deciden comprar la parte que no controlaban y empiezan a gestionar la finca ellos solos.

CONSTRUCCIÓN DE LA Balsa PRINCIPAL AÑO 1930

MUJERES CON PAELLA: CELEBRANDO EL FIN DE LA COSECHA. DÉCADA 1950.

VERENA Y ANNA MARIA BAUMANN, HIJAS DE ERNST BAUMANN, SOBRE 1965.

EL POU DEL SUÍS

Así parece que era llamado el pozo de la finca de Mangay. El primer pozo de la finca Garrido era de caudal escaso para las necesidades de la nueva Casa del Mas así que Baumann compró la finca de Mangay (probablemente en 1929) en la cual le indicó un zahorí alemán que podía encontrar agua. Empezó a hacer una perforación de un diámetro de entre 2 y 2,5 metros y encontró agua a 70 metros de profundidad (reperforado en los años 70, hoy se bombea a 100 metros). El pozo tiene una capacidad extractiva de 3.000 litros/minuto. En 1929 se hizo una canalización de 2 kilómetros para llevar el agua a la Casa del Mas. Parte iba a cielo abierto, parte enterrada, y con un sifón hecho a pico que salvaba el río Canyoles. En 2016 se restauró todo el sistema reemplazándolo por una tubería enterrada de 20 cm de diámetro. Dicha tubería alimenta la nueva red de riego por goteo y la antigua balsa de riego hoy llamada *El Lago del Mas*, reconvertida en un espacio lacustre con mucho encanto.

La finca Garrido fue vendida en los años 70 a la empresa Grupo Cañamas Hnos, dueños de la marca *Le Gamin*. Constituidos hoy en día en uno de los principales productores y exportadores de cítricos en España (www.canamas.com).

POZO DE MANGAY 1932.

(11) EL LAGO DEL MAS HOY EN DÍA.

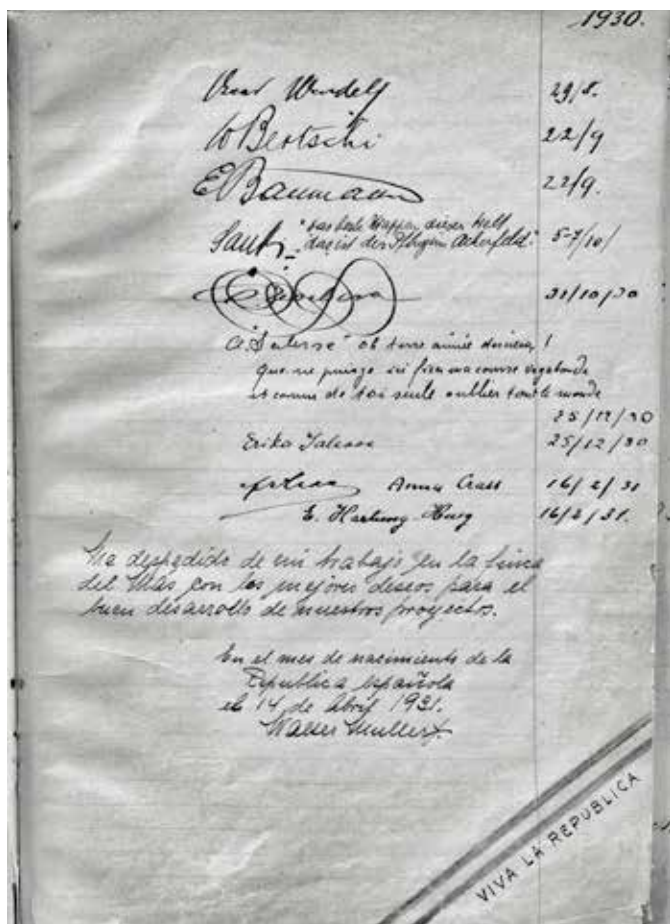
EL LIBRO DE HUÉSPEDES (GÄSTEBUCH)

Hoy en día se conserva en perfecto estado, como una joya valiosa, el libro de visitas que inició el sr. Bauman al fundar la explotación. En su primera página escrito de puño y letra por el mismo Baumann podemos leer en perfecto castellano:

Los socios de Los Productos Agrícolas Canals S.L., Casa del Más, fundaron esta sociedad con el propósito de cultivar naranjas, pomelos y demás productos de la tierra. Ellos invitan a todos los visitantes a cooperar con sus ideas para el buen desarrollo y la prosperidad de la agricultura en esta rica huerta de Valencia. Canals (Valencia), 29 de agosto de 1930. Ernesto Baumann y tres firmas más.

POZO DE MANGAY 2018.

SEGUNDA PÁGINA DEL LIBRO DE VISITAS.

Resulta curiosa la segunda hoja, donde se registran las opiniones de los visitantes, se aprecia una bandera republicana en su extremo inferior derecho.

CASA DEL MAS HOY

La finca pertenece a la sociedad Casamas S.L., creada en el año 2004 (www.casadelmas.ch), la cual es propiedad de la familia Jost. En el año 2016 se amplió comprando una finca en la zona del Toll, colindante con la antigua heredad. La producción ecológica, como es bien sabido, tiene una productividad menor en kilos, pero alcanza un mayor precio en el mercado. La producción actual es de 350.000 kg de Navelina, 80.000 kg de Navel, 30.000 kg de pomelos y 40.000 kg de

LOGO ACTUAL.

Clementina. La producción es recolectada por ellos mismos y encajada en sus propias instalaciones, donde simplemente se cepillan las naranjas, evitando añadir ningún producto químico. Al tratarse de un cultivo ecológico el abono es 100% orgánico (estiércol de oveja). Las hierbas adventicias simplemente se siegan, y las plagas se tratan con medios ecológicos permitidos.

El agua utilizada proviene de su propio pozo, *el pou del suís*, ubicado en Mangay. La fruta se recolecta en su máximo estado de madurez, no utilizando cámaras frigoríficas. La temporada de recolección empieza en noviembre y finaliza en marzo. Tienen 6 trabajadores fijos, llegando a contratar hasta 40 personas durante la recolección y envasado de la naranja. La producción se vende casi íntegramente en Suiza, distribuyendo las naranjas desde su propio almacén en Küsnacht.

LAS COLABORADORAS DEL ALMACÉN EN CANALS.

TIENDA EN KÜSNACHT.

BORIS JOST, GERENTE DE LA CASA DEL MAS, PROBANDO NAVELINA CASI MADURA.

Los planes de futuro son responder a la demanda que crece anualmente del orden de un 5%, y ampliar su red de clientes a otros países europeos donde también se evidencia una creciente demanda de fruta ecológica. Para ello, asociados a otros productores ecológicos, han creado la marca La Montesina (www.lamontesina.es).

DESCARGANDO EL CAMIÓN EN KÜSNACHT.

PARTE DE LA CASA NOBLE RECONVERTIDA EN ALOJAMIENTO RURAL.

TURISMO RURAL

El trabajo de la gestión de La Casa del Mas se complementa actualmente con una oferta de alojamiento rural. Éste está dirigido exclusivamente a sus clientes suizos para fomentar una relación emocional con las naranjas ecológicas.

EL LEGADO BAUMANN

Además de La Casa del Mas cuya historia y actualidad ya hemos relatado, Ernst Baumann dejó una serie de construcciones que hemos llamado el legado Baumann y que creemos valía la pena documentar y reflejar en este artículo de investigación.

ERNST BAUMANN KAEGI (1878-1964)

Nace en 1878 en el pueblecito suizo de Küssnacht, muy cerca de Zurich. Su padre, Paul Baumann, era comerciante de lanas. Fundó su propio negocio. Cuando Ernst demuestra interés por el negocio de su padre éste lo envía a Mazamet (Francia) donde Ernst completa su formación relativa a las lanas y a las pieles de cordero. Ernst funda la empresa Ernst Baumann AG en Suiza y empieza a prosperar de manera que establece una oficina en Gloversville (Nueva York, Estados Unidos), otra en Mazamet (Francia), un almacén y oficina en Küssnacht (Suiza), fábrica de deslanado y casa en Terrasa (Barcelona) y fabrica de piel de cordero desde curtición a acabados en Vic (Barcelona). El interés por la lana es lo que le lleva a tener que instalarse en Tarrasa (hoy Terrassa), en aquel entonces, un *cluster* textil de gran importancia. Su incursión en la fabricación de pieles es debida también a el extraordinario valor de la lana respecto a la piel, sobretodo de la raza merina española. Hombre muy activo y emprendedor. Nos comenta Boris que viajaba en barco todos los años a Australia para comprar lana. El rastro de Ernst Baumann aún permanece gracias a una serie de edificios que han llegado hasta nosotros y que ilustran la emprendedora vida que tuvo.

LA "CASA ZEPPELIN" (KÜSNACHT, SUIZA).

Con ese nombre popular se conoce la singular casa que Ernst Baumann mandó construir como oficina y almacén. El año 2005 fue vendida por la familia a un despacho de arquitectos que la res-

ERNST BAUMANN.

tauró. La oficina de arquitectos ocupa la planta baja y el primer piso, mientras que en el segundo piso se ubican dos viviendas de alquiler. El edificio está protegido por el ayuntamiento de Küssnacht.

Küssnacht tiene el mismo número de habitantes que Canals (unos 14.000). Situado junto al lago Zurich y al sur de la ciudad de Zurich es un lugar muy codiciado para vivir.

LA CASA BAUMANN (TERRASSA, BARCELONA).

Casa modernista construida por el arquitecto municipal de Terrassa Josep María Coll i Bacardí entre 1913 y 1916. En 1917 muere este a los 38 años de edad trasladándose la familia de regreso a Barcelona. Ernst Baumann compra la casa en 1920, ampliandola en 1921 y 1952, manteniendo en todo momento el estilo original. En 1963 la adquiere el ayuntamiento de Terrassa. Actualmente es utilizada como espacio de juventud.

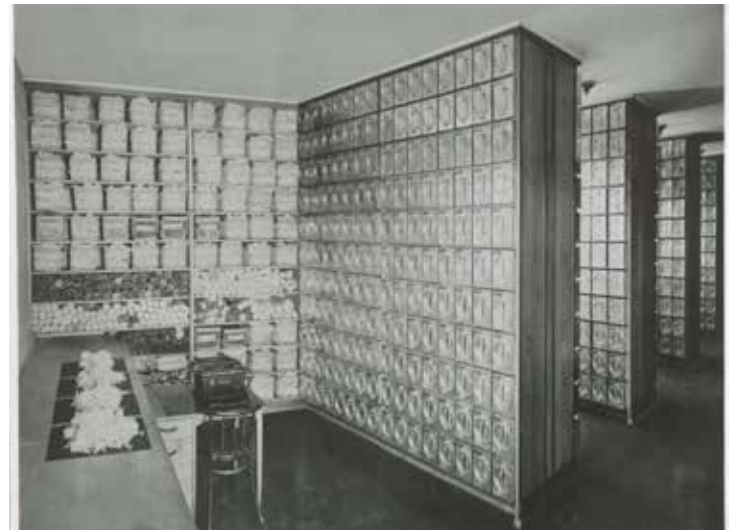
LA "CASA ZEPPELIN" EN KOHLRAINSTRASSE 1, KÜSNACHT.

LA CASA "ZEPPELIN" VISTA LATERAL.

INTERIOR CASA ZEPPELIN EN LOS AÑOS 40.
(OFICINA DE ERNST BAUMANN AG).

INTERIOR CASA ZEPPELIN EN LOS AÑOS 40.
(ESTANTERÍAS CON MUESTRAS DE LANA).

FÁBRICA BAUMANN (VIC, BARCELONA).

La ribera de corderos, esto es el deslanado y piquel, se realizaba en Terrassa en otras instalaciones, hoy ya desaparecidas. Para afrontar este reto Ernst Baumann se asoció (60%) en 1916 con Josep Costa Gatius (40%) fundando la empresa Ernesto Baumann S.A.. Como ya hemos dicho la lana valía más que la piel siendo esta un subproducto, por lo que una vez deslanadas y obtenida la lana, las pieles se vendían piqueladas sin mayor tratamiento. Ello en los primeros años de la asociación. Posteriormente construyen una fábrica en Vic (arquitecto Fisac) para dar salida a estas pieles piqueladas, esto es: curtir y acabar.

LA CASA BAUMANN EN TERRASSA (BARCELONA) HOY EN DÍA.

LA CASA BAUMANN DESDE OTRA PERSPECTIVA.

ANUNCIO DEL 25 DE MARZO DE 1940 EN LA VANGUARDIA.

DETALLE DE LA VALLA DE LA CASA BAUMANN.

ANTIGUA FÁBRICA BAUMANN (AÑO 2017),
HOY FACULTAD DE MEDICINA EN VIC (BARCELONA).

Josep Costa Gatius muere con 52 años, en 1935, tomando el relevo su hijo Josep Costa Castany.⁶

Las participaciones de Baumann y de la familia Costa en la fábrica de Terrassa y en la de Vic fueron vendidas al Grupo Colomer en 1963⁷. Las instalaciones de Terrassa se cerraron en los 80, hoy desaparecidas; mientras que la fábrica Baumann de Vic fue ampliada en los años 90 al replegarse el Grupo Colomer a estas instalaciones. En el año 2010 se cierra la fábrica de Baumann y los socios liquidan Colomer, quedándose Sandro Rosell (expresidente del FC Barcelona) la fábrica Baumann. Posteriormente Rosell, en 2016, llega a

⁶ El brazo derecho de Baumann era el sr. Berstchi, también suizo.

⁷ Haciéndose con el secreto de la guantería negra del químico francés Estany, según nos comenta Josep Costa Riera (80), nieto de Costa Gatius.

un acuerdo con el ayuntamiento: a cambio de ceder el edificio noble de la fábrica al municipio éste recalifica el suelo restante de industrial a urbano pudiéndose edificar viviendas.

En la actualidad se ha derribado la parte nueva, que había ampliado el grupo Colomer; se ha creado una plaza y en la fábrica noble se ha instalado la facultad de Medicina y Ciencias de la Salud. Ya se está impartiendo primer curso de Medicina (2018). Nos comenta Antoni Ylla-Catalá, químico de la desaparecida Colomer y vecino de Vic, que hace un par de meses presentó una instancia al ayuntamiento solicitando que se ponga el nombre de Ernesto Baumann a alguna de las calles colindantes a la nueva facultad. También nos comenta como anécdota que durante la Guerra Civil todas las fábricas de curtidos fueron colectivizadas excepto la fábrica Baumann por ser uno de los socios suizo, respetando así la legendaria neutralidad de Suiza. La forzosa colectividad (todas las

fábricas funcionaron como una sola) provocó que la posterior reversión al acabar la guerra fuera muy complicada y desde entonces las relaciones empresariales entre los curtidores de Vic no han sido muy cordiales.

SPANISH-AMERICAN SKIN CO. SASCO.

En 1927 Ernst Baumann escogió Gloversville⁸ (New York), capital de los guantes en USA, para establecer la nueva compañía que llamó Spanish-American Co. y se instala en un edificio que hoy todavía se conserva. La sociedad compraba piel en bruto que mandaba fabricar a terceros. Cueros que se vendían a zapateros, guanteros y confeccionistas. Nunca llegó a tener tenerías en propiedad. La gestión de la compañía fue encargada al mano derecha de Baumann, Mr. Bertschi, quien viajaba periódicamente desde Terrassa a Gloversville. Mr. Bertschi y algunos socios españoles de Baumann SA en Terrassa también tenían participación en SASCO. En 1936 Henry Täuber⁹, que había empezado a trabajar en la fábrica de Vic dos años antes, toma el relevo de Bertschi en SASCO, instalándose el matrimonio Täuber en Gloversville. A los pocos meses Baumann nombra a su yerno Henry Täuber como socio y director general de SASCO. La Segunda Guerra Mundial trunca los planes de los Täuber de regresar a Suiza. En 1962 Henry Täuber compra la empresa al resto de socios. En 1985 la sociedad es vendida a JBF Industries Incorp., una reconocida tenería de Gloversville, de origen napolitano. Henry permanece en la sociedad como asesor hasta 1991. En la actualidad, el edificio donde estuvo SASCO, está ocupado por la empresa Pro-Tech, fabricante de guantes de seguridad y uso militar.

ERNST BAUMANN AG.

La empresa todavía existe como inmobiliaria, gestionando parte del antiguo patrimonio Baumann, y es propiedad de otra rama de la familia, ajena a La Casa del Mas.

⁸ Podría traducirse por Ciudad de los guanteros.

⁹ Se casa con Verena Baumann, segunda hija de Ernst, en 1936.

11 CAYADUTTA STREET, GLOVERSVILLE (NY), USA.

LAS TRES GENERACIONES JOST. JULIO 2018
EN EL DINTEL DE LA CASA "ZEPPELIN".

CARRER DE SANT ROC

Canals de nit Fotografies de Vicent Gramaje

*De nit tot sembla més tranquil, més plàcid, més assossegat.
Així ho ha captat l'ull, el cor i la sensibilitat de Vicent Gramaje.
Amb aquesta llum mínima tot s'endinsa més al nostre esperit.*

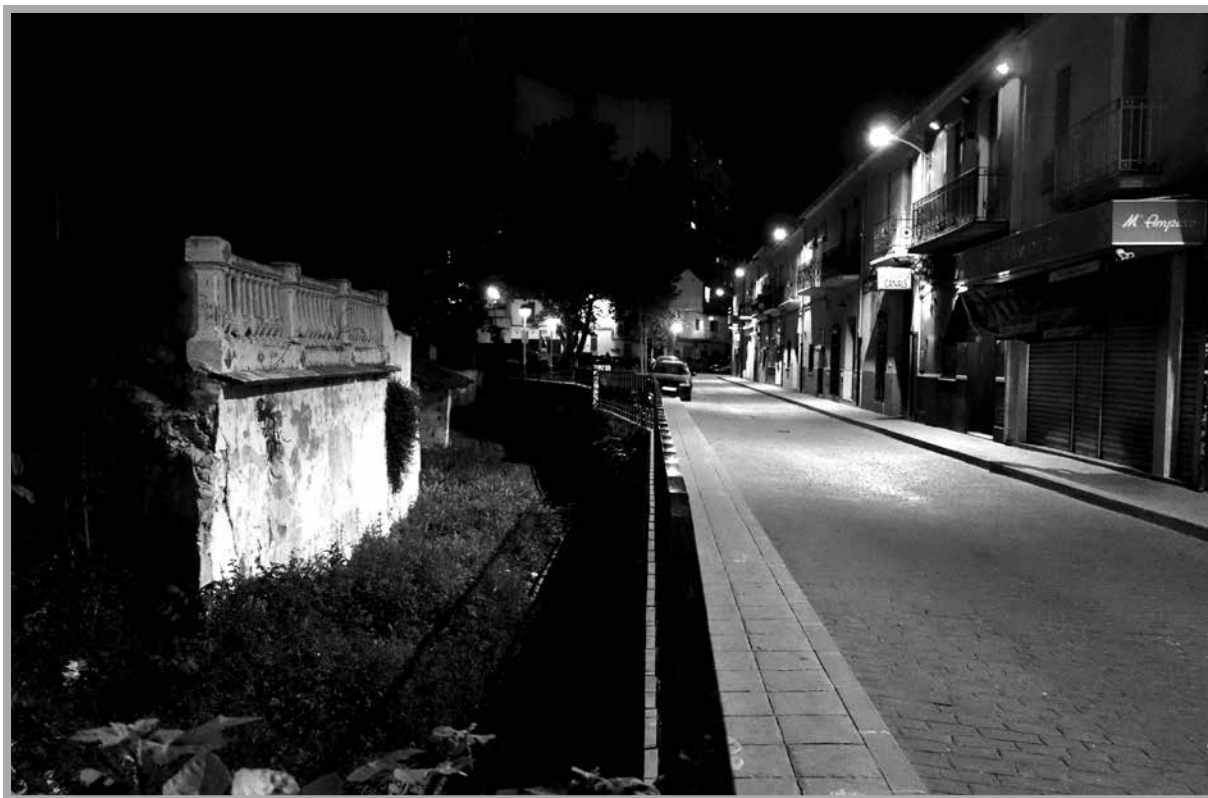

CARRER DE NAUSELVA

CARRER DE SANTA CLARA

> FOTOGRAFIA

CARRER DE VALENCIA

CARRER DEL SALVADOR O GOLERÓ

PLAÇA DE LA VILA

PLAÇA DEL POU

> FOTOGRAFIA

PLAÇA MAJOR

PLACETA DEL MERCAT

ANTIC CARRER DEL TRINQUET

ANTIC CARRERÓ DE VIDAL

CARRER DE L'ESGLÉSIA

CARRER DE SANT VICENT

Els llavadors de Canals, patrimoni cultural

> FRANCESC TORMO

1950, APROXIMADAMENT. ROSARIO CERDÁ, MARUJA GIMÉNEZ I LOLA FLOR. LLAVADOR PÚBLIC DERROCAT QUE ESTAVA SITUAT A L'ENTRADA DEL CARRER MESTRE SERRANO - ALS TERRENYS DEL HUI PARC JAUME I - APROFITANT EL RIU DELS SANTS.

Llavador?, Safareig? Davant l'acadèmic “safareig” hem optat per la forma dialectal de “llavador” per fer-nos comprendre millor. El DCVB arreplega el mot “llavador” com:

“Lloc on es llaven o renten els objectes; especialment, Safareig on les dones van a rentar la roba; cast. lavadero.”

Mantenir neta la roba dels llits, de les peces de vestir, de la llar, etc. sense disposar d'aigua corrent a la casa ha estat una important i dura càrrega de tre-

ball per a les dones. I disposar d'una bona fila d'aigua corrent en una séquia o en un riu més o menys a prop de casa, va estar la solució d'aquells temps.

LLAVAR LA ROBA I ESCURAR LA VAIXELLA

Com hem dit abans, les dones s'han ocupat de deixar neta la roba de la família i de la casa. Primer carregaven les peces en un llibrell de terrissa, en una ferrada [ferrà] de zinc o en un poal del mateix metall i la transportaven fins al llavador.

En primer lloc la llavaven amb aigua i sabó fregant-la i colpejant-la sobre la llosa (foto 10) o la pedra estriada (foto 14) i també sobre una fusta ondulada feta per aquesta funció (foto (5) quan el llavat es feia als marges dels rius Canyoles i Sants. Després la rentaven amb molta aigua, aclarint el prèviament ensabonat i la tornaven a casa ben mullada, amb el consegüent increment de pes, cosa que suposava un esforç físic en carregar el llibrell o la ferrada sobre el costat (com veieu a la foto del costat), afegint a vegades també un poal. Ens han contat que en aquesta fase de tornar la roba llavada a casa, sovint acudien els homes per ajudar. Per aquesta faena les dones es posaven un davantal per protegir-se el vestit (como veieu a la foto del costat).

No sols llavar la roba, també escurar la vaixel·la de la casa i tots els elements de la cuina o del menjador: plats, gots, perols, cassoles, paelles, etc., etc. Segons ens informa Marcial Martínez, hi havia un escurador dedicat exclusivament a aquesta funció i estava situat al riu dels Sants, a la plaça del Pont del Riu, on ara està la finca de pisos "La Lloca" i que aleshores era l'asil-col·legi de Sant Filibert.

Antigament, quan encara no existia el lleixiu, per emblanquir la roba s'emprava cendra –que conté carbonat potàssic– prèviament garbellada amb el sedàs utilitzat per a la farina. També es feia servir la substància química en pols coneguda com "blavet" o "blauet", així com sabó fet a casa amb l'oli de cuinar, una vegada usat.

MÉS QUE NETEJAR LA ROBA.

Anar al llavador era tot un ritual que implicava vestir-se de determinada manera per creuar més d'un carrer o plaça carregada amb la roba bruta o la vaixel·la.

Però el llavador no sols era un lloc de treball important, també era un espai totalment femení, l'únic espai de trobada i de relació de les dones, una mena d'àgora femenina. Allí intercanviaven converses, notícies sobre el dia a dia del poble i de crítiques, amb un ample ventall de temes: sobre

1950, GENER. ENCARNA ARNAU BONET, JUANA SOLIS, I TERESA BARBER. POSEN AL COSTAT DEL LLAVADOR I DAVANT EL PONTET DE LES FOTOS 1 I 2.

festejos nous o trencats, embarassos previstos o imprevistos, sobre receptes de cuina, sobre malalties, etc., etc. Diversos textos tenen una expressió ben graciosa sobre aquest món femení de l'interior dels llavadors, que per ací no utilitzem: "fer safareig", com sinònim de xafardeig.

Pot ser l'equivalència masculina fora el casino o la barberia en l'àmbit relacional dels homes.

CONSTRUCCIÓ DELS LLAVADORS

Per aquesta funció tan necessària es construïren per tot arreu llavadors públics i privats. A Canals n'hem tingut molts i encara en queden prou. Per ara, Alfonso Vila¹ informa sobre l'existència d'una relació de l'any 1928 que en registra 20 llavadors al riu dels Sants i 54 a la séquia de Ranes.

A Canals, segons el treball de Vila citat, quasi tots els públics es van construir l'any 1909, sent Alcalde Arcadio Ferrer, llevats el del Goleró (foto

1 VILA MORENO, ALFONSO (2006) *Diccionario enciclopédico básico de Canals*. Ajuntament de Canals. Veu "Llavadors".

> PATRIMONI ARQUITECTURES DE L'AIGUA

LLAVADOR-ESCURADOR EN UNA CASA DE CAMP A LA PARTIDA ESTEPAR, ANYS 60.
(FOTOGRAFIA DEL LLIBRE CANALS, PASSAT REVELAT DE JOSÉ SANCHO ÚBEDA).

8) i el de la Torreta (foto 14) que foren bastits als anys 60 del segle XX. El del Goleró va ser restaurat l'any 2011 i el d'Aiacor, conegut com *el llavador de tarugo*, es va restaurar l'any 2009. Els públics eren de responsabilitat municipal i els privats es construïen a la part posterior de la casa, al lloc conegut com *el postic*, oberts directament sobre el riu o la séquia, arran de caixer.

El fet de creuar el poble un riu, el riu dels Sants, i les séquies de Canyamars, Ranés i la Vila amb aigua corrent i neta van facilitar l'emplaçament dels llavadors.

Les construccions, com puguem observar a les fotografies, són ben senzilles, sempre rectangulars i cobertes amb teulades. Amb poques llicències decoratives llevat del llavador del Pont del Riu (fotos 1 i 2) on trobem un òcul fent de finestra i els d'Aiacor (fotos 17,18,19) amb motlures a les façanes i Goleró (foto 8) amb rajoles *de caravista*, fruit de les reformes recents. En alguns casos són porxadades per protegir a les dones dels rigors del temps i en al-

tres ni això: una mena de fossa rectangular a la vora del riu o la séquia, llüida, amb un mínim paviment i tot emblanquinat. Tant en els públics com en els privats hi han bancs d'obra per deixar les ferrades, els llibrells i els poals, així com unes lloses o pedres estriades inclinades cap a l'aigua per fregar les peces.

Respecte dels llavadors a la Costera, Arturo Zaragoza i Ricardo Sicluna al seu treball *“La arquitectura del agua en la Costera”*², ens diuen:

“Entre los numerosos existentes en la comarca (al menos uno por núcleo de población por pequeña que esta sea) cabe citar el grupo de los contruidos por la Diputación Provincial en los años cincuenta en Cerdá, Rotglá y la Granja de la Costera, en forma de lonja externa; el de la Balsa en la Font de la Figuera, el mayor que se conserva en la Costera, y de casi cincuenta metros de longitud; los desaparecidos de Xàtiva, el romántico del jardín del Beso y el

² En la revista PAPERS DE LA COSTERA, núm. 1, Xàtiva, Desembre de 1981.

LLIBRELL, POAL I FERRADA [FERRÀ] PER TRANSPORTAR LA ROBA (COL·LECCIÓ MARTÍNEZ-PENALBA).

neoclásico de la plaza de la Balsa; y por fin, los particulares de Canals, situados junto a los canales que dan nombre a la población y que hoy, sucios y abandonados corren peligro de perderse. Nunca se habrá perdido tan claramente la memoria colectiva de una población como cuando los canales desaparezcan de Canals". (La negreta és nostra).

PATRIMONI CULTURAL

De visita a Canals, molta gent ha quedat sorpresa en veure els llavadors. Per exemple: a l'abril de 2017 l'intel·lectual valencià Joan Francesc Mira es trobava a Canals per participar en una Jornada Borgiana i caminant pel carrer de València, observant els llavadors i el riu ple d'aigua, va exclamar "Xé quina joia teniu ací amb aquests safareigs!".

Conservar eixes construccions, importants en la vida quotidiana canalina, significa respectar el patrimoni cultural perquè, com molt bé ha dit Agnès Vidal³ "darrerament sembla que siguem especialistes a esborrar les marques de la nostra història".

Al mateix text, Vidal ens dóna informació sobre experiències en altres poblacions que ens demostren una

estima per aquest patrimoni i idees ben suggerents:

"Els usos que es podrien donar als llavadors són tants com ganes tinguen els nostres polítics. A molts pobles els han inclòs dins la zona de descans que hi ha enmig dels camins, amb panells explicatius, perquè sempre es un plaer gaudir del soroll de l'aigua que desprenen i es dóna el cas que la majoria estan en encaús privilegiats, com el de Benigembla –amb vistes al Cavall Verd i proper a nombrosos riurats. També n'hi ha que han estat declarats bé d'interès històric o arquitectònic de la comarca com el d'Ondara o Gata de Gorgos, el de

"Xé, quina joia teniu ací amb aquests safareigs!."
JOAN FRANCESC MIRA

Banyeres de Mariola, i d'altres els han reconver- tit en sales d'exposició com a la Mina de Torís, on hi havia la tradició de portar fins al llavador el "bou en corda" durant les festes de l'estiu i se n'aprofitava l'aigua per a refrescar l'animal. En d'altres s'hi ha fet presentacions de llibres, i han estat escenari de diverses representacions teatral, lectura de llegendes i rondalles. Fins i tot hi ha qui ha celebrat allí la seua boda civil.

Benissa ha comptat amb el finançament del Fons Estatal d'Inversió Local (FEIL), que ha fet possible els projectes de restauració dels llavadors del poble.

3 VIDAL I VICEDO, AGNÈS (2016) *Fem safareig*. Edicions del Bullent. 17é. Premi Bernat Capó de difusió de la cultura popular.

1960, APROXIMADAMENT. CARMEN ARNAU PLA, CARMEN JUAN VIDAL, PACA SANCHO MARTÍNEZ, ENCARNA BARBERÁ ONRUBIA, AMELIA TORMO VIDAL, XIQUETA DESCONEGUDA. LLAVADOR DEL PONT DEL RIU, FOTOS 1 I 2.

Nosaltres afegim que es podrien fer visites guiades per als col·legis explicant a xiquets i xiquetes la història de les construccions, l'ús i el funcionament. Fins i tot un taller. A més, la situació dels llavadors reuneixen totes les característiques per ser declarats "Zona d'Interés Etnològic" d'acord amb la Llei del Patrimoni Cultural Valencià que estableix:

"Espai Etnològic. Construcció o instal·lació o conjunt d'estes, vinculades a formes de vida i activitats tradicionals que, per la seua especial significació siga representativa de la cultura valenciana".

"Nunca se habrá perdido tan claramente la memoria colectiva de una población como cuando los canales desaparezcan de Canals"

INTERVENCIÓ DE L'AJUNTAMENT DE CANALS

L'1 de setembre de 2014 (Registre d'Entrada núm. 4390) presentarem un escrit a l'Ajuntament de Canals –aleshores governat pel PARTIDO

POPULAR i essent Alcalde Ricardo Cardona Mollá– demanant la declaració de Bé d'Interés Cultural o Bé de Rellevància Local l'arquitectura de l'aigua de Canals, incloent-hi els llavadors. A l'escrit s'adjuntava documentació de la Direcció General de Cultura on recomanava i proposava dita declaració. No tinguérem cap resposta, ni es va fer cap gestió municipal sobre l'assumpte.

A instàncies de l'Associació Cultural La Pebrella, el grup municipal REINICIEM CANALS, el 3 de novembre de 2016, va presentar una moció al Ple de l'Ajuntament en la que, després de citar diverses normatives sobre la necessitat de protegir el Patrimoni local: UNESCO, Constitució Espanyola, Llei del Patrimoni Cultural Valencià, etc., proposava que:

1. *"De forma urgent, es porten a cap les gestiones iniciades i els treballs conseqüents per a la declaració de Bens d'Interés Cultural / Bens de Rellevància local i s'executen de forma decidida les accions derivades per al compliment de les normes i declaracions citades.*

Bens a tindre en compte, entre altres possibles:

> PATRIMONI ARQUITECTURES DE L'AIGUA

a. *Plafons ceràmics devocionals antics, anteriors a 1939.*

b. *Llavadors públics i privats situats a la vora del Riu dels Sants i les sèquies de la Vila i Ranés en tot el seu recorregut. Així com també els partidors del mateix recorregut.*

c. *Aqüeductes(coneguts com "arcadetes") de rec.*

d. *Xemeneies industrials.*

e. *Plafons ceràmics devocionals posteriors a 1939.*

f. *Edifici del conegut com Molí de Ferri , junt al riu Canyoles i integrat dins el conjunt de la factoria Rodrigo Sancho, S.A.*

2. *Per tal d'evitar qualsevol destrossa i/o desaparició, s'adopten de manera immediata les mesures legals previstes per tal de ser evitada aquesta possibilitat.*

3. *Demanar les ajudes i/o subvencions adients a les institucions autonòmiques i provincials, així com també assessorament i suport tècnic."*

El Ple de l'Ajuntament de Canals celebrat el 26 de gener de 2017 acordà per unanimitat⁴ iniciar l'expedient per protegir el patrimoni històric local, els llavadors inclosos. La coalició formada per COMPROMÍS, GENT DE CANALS, PSOE I ESQUERRA UNIDA formaven el govern municipal, sent Alcalde Joan Carles Pérez Pastor (COMPROMÍS) i després Ricardo Requena Muñoz (GENT DE CANALS). El regidors An-

4 Text literal de l'acord, reproduït de l'acta del Ple: "Intervenció del Sr. Alcalde (Joan Carles Pérez) manifestant que evidentment anem a fer una declaració d'intencions. Agrair públicament en nom propi i en nom de la corporació a la Pebrella la seua activitat cultural i, en aquest cas, de l'interés que mostra pel nostre patrimoni. Crec que supose que tirarà endavant la moció, per tant crec que és una cosa positiva que l'Ajuntament almenys faça una declaració d'intencions en la qual mostra la seua voluntat de protegir el poc patrimoni que ens queda. Simplement doncs ara començarà l'expedient, esperem a veure com l'hem de desenvolupar en el treball diari de la nostra corporació o del nostre Ajuntament i bé haurérem de començar el treball. Si us sembla votem".

DONA LLAVANT EN UN RIU (FOTO CAPTURADA D'INTERNET, DE LLOC NO LOCALITZAT)

tonio Orea Pedraza (PSOE) i Manuel Sanchis Polop (GENT DE CANALS) eren el responsables, respectivament, de Patrimoni i Urbanisme, àrees encarregades de portar a cap l'acord.

A hores d'ara, juny de 2018, sabem que el pressupost municipal de 2018 conté una partida de 20.000 € dedicada formalment a "Protecció del Patrimoni". I el 27 de juny el mateix alcalde, Ricardo Requena, ens informa que estan realitzant-se les gestions administratives adients per al compliment de l'acordat el 26 de gener de 2017. El projecte necessita una enèrgica, clara i inequívoca voluntat política que l'empente fermament i amb diligència, per no renunciar i perdre més història de la vila.

Pensem que ja podem dir que les gestions encetades per *La Pebrella* en setembre de 2014 comencen a donar fruits, encara que haja sigut amb 4 anys de retard.

El projecte necessita d'una enèrgica, clara i inequívoca voluntat política que l'espente fermament i amb diligència, per no renunciar i perdre més testimonis històrics de la vila.

TAULONS DE FUSTA PER LLAVAR AL RIU (COL. LECCIÓ MARTINEZ-PENALBA).

ALTRES EXPERIÈNCIES

MORELLA VA REFORMAR ELS LLAVADORS AMB UNA FUNCIONALITAT ETNOLÒGICA I TURÍSTICA. En març de 2011 l'alcalde de Morella, Ximo Puig (hui president de la Generalitat), inaugurava la reforma de diversos llavadors municipals de Morella manifestant

“Es tracta d'un espai amb molta història, que representa una forma de vida del nostre municipi i que és important que es recupere per a la seua funció pròpia i per la recuperació d'un espai en si”. Així com “Pedra a pedra es construeix Morella i este tipus d'inversions són molt importants per a la societat. Esta reforma és un homenatge a la dona

de Morella, ja que durant segles ha sigut la que ha compartit molts moments cívics als llavadors”.

La inversió –important– va estar pròxima als 100.000 €, finançats al 50% pel consistori i la Conselleria de Turisme.

Una vegada reformats van ser catalogats com Bens de Rellevància Local.

BENS INVENTARIATS

La Direcció General del Patrimoni Cultural te inventariada bona part –no tot– de les construccions de l'aigua de Canals i allí consten alguns dels llavadors que ací mostrem. Aquesta informació pot ser útil per a la urgent declaració de Béns de

Rellevància Local a gestionar per l'Ajuntament.

Aquestes línies parlen sols dels llavadors però hi ha que tindre ben present els altres bens culturals assenyalats a la petició de La Pebrella, importants per a la història de la Vila.

El meu agraïment a l'amic Marcial Martínez Barberà per la seua informació.

IDENTIFICACIÓ DELS LLAVADORS

PÚBLICS

Fotografies 1, 2. Llavador públic derrocat als anys 1960/1965 amb motiu de la urbanització de la plaça del Pont del Riu, situat en dita plaça, molt a prop de l'escala del Casino Gran. Aprofitava la séquia de Canyamars que transcorria pel centre de la construcció amb fileres de piques als dos costats del canal. Hi havia indicacions per l'ordre a seguir en llavar els diferents tipus de roba: primer la roba blanca, després la de color i finalment la de malalts. Era el més gran dels existents, calculem que tenia unes mides de 28 per 12 metres. Les xiquetes que posen a la fotografia 2 amb el llavador al fons són de la família Colomer-Sendra. La fotografia d'aquesta pàgina correspon a un llavador actual de la Font de la Figuera molt semblant interiorment al de Canals.

3, 4, 5. Llavador públic derrocat als anys 1986-1994 per a la realització del parc de Jaume I, prop de la part posterior del Pavelló Municipal Ricardo Tormo. Aprofitava el mateix riu dels Sants. Era el més gran després de l'anterior. Calculem que tenia unes mides de 20 per 4 metres. En la foto 4 s'hi pot observar el pont que hi havia per salvar el riu. Fotografies de Vicent Gramaje dels anys 1990.

6. Llavador públic derrocat als anys 1960, aproximadament, per construir les últimes finques de pisos del carrer Sant Fabià. Calculem que tenia unes mesures de 18 per 5 metres. Situat a la parti-

LLAVADOR DE LA FONT DE LA FIGUERA. L'INTERIOR DEL LLAVADOR DE LA FOTOGRAFIA 1 ERA MOLT SEMBLANT.

da de Quèrnes -al final del carrer de Sant Fabià- aprofitava la séquia de Ranès

7. Llavador públic derrocat als anys 1958 atès que la imatge és de l'any 1947 ó 1948. Situat al riu dels Sants baix la ferreria *de Cameta*. (Fotografia cedida per Asunción Mollà).

8, 8-A. Llavador públic situat a la séquia de la Vila, junt al parc de Calixte III i el carrer del Goleró o del Salvador. Construït als anys 60, segons informa Alfonso Vila al seu Diccionari citat, i restaurat l'any 2011 amb una intervenció inapropiada i cara perquè no calia posar rajols de caravista i sostre de fusta, molt més costós tot. Corresponia una rehabilitació de la construcció original amb unes característiques ben senzilles. Mesures: amplària, 2,43 m.; llargària, 4,55 m.; alçària, 3,38 m.

9. Llavador públic descobert situat al riu dels Sants on s'instal·len les atraccions de la fira de setembre, al costat del parc de Jaume I. Mesures: amplària, 2,10 m.; llargària, 3,35 m.

10. Llavador públic descobert situat al carrer del 9 d'octubre, al barri del Secanet. Aprofita l'aigua de la séquia de Ranès. Es mantenen les lloses primitives. Mesures: amplària, 0,75 m.; llargària, 8,90 m.;

> PATRIMONI ARQUITECTURES DE L'AIGUA

10-A. Detall de l'anterior amb les lloses.

11. Vista general de diversos llavadors privats al riu dels Sants al seu pas per la plaça del Pont del Riu. Corresponen a cases del carrer de Sant Gaietà. Una imatge encisadora.

12. Llavador públic al descobert situat a l'inici del carrer dels *Curtidors*, cantó a la plaça de la Presó. Tenia lloses com les del llavador 10 que van ser retirades en els treballs d'urbanització de l'entrada al poble per la dita plaça, segons ens informa Marcial Martínez. Mesures: amplària, 0,55 m.; llargària, 8,25 m.

12.1 Sifó per salvar l'entrada al poble citada a la foto 12.

13. Llavador públic menut, al descobert, continuació de l'anterior, cantó al carrer de Santa Clara. Mesures: amplària, 0,78 m.; llargària, 4,10 m.

14. Llavador públic cobert situat al costat de l'església de la Torre que aprofitava l'aigua de la séquia de Canyamars. Mesures: amplària, 2,40 m.; llargària, 4,46 m.; alçària, 1,80 – 2,30 m.

15, 16, 16-A (Pica). Llavador públic cobert situat a Aiacor, a l'entrada al carrer de la Soledat que aprofita l'aigua de la séquia de Ranes. Conegut popularment com *el llavador del forn* (prop hi havia un forn). Mesures: amplària, 2,90 m.; fondària, 6,10 m.; alçària, 1,70 m. fins l'inici de la coberta.

17, 18, 19, 19-A. Llavador públic cobert situat a Aiacor, fora del casc urbà, a la partida de l'Horta de Dalt, que aprofitava l'aigua de la séquia de Ranes. Conegut popularment com *el llavador de tarugo* (un malnom ?) Restaurat l'any 2009 afegint-li un rellogge de sol en una de les façanes. La foto 19-A és d'abans de la restauració, realitzada per Enric Juan Sahuquillo el 14.10.2008. Mesures: amplària: 5,20 m.; fondària: 7,95 m.; alçària. 3 m. fins l'inici de la coberta.

20 i 21. Llavador públic cobert situat a la Torre de Cerdà/Torre dels Frares, a l'acabament del carrer del General Bataller i paral·lel al carrer del Crist. Aprofitava l'aigua de la séquia de Ranes. Mesures: amplària, 5,45 m.; llargària, 6,70 m.; alçària, 2,40 – 4,30 m.

PRIVATS:

22. Llavador privat situat a la plaça del Pont del Riu, que correspon a una casa del carrer de Sant Gaietà, aprofitant l'aigua del riu dels Sants.

23. Llavador privat situat a la plaça del Pont del Riu, que correspon a una casa del carrer de Sant Gaietà, aprofitant l'aigua del riu dels Sants.

24. Llavador privat situat a la plaça del Pont del Riu, que correspon a una casa del carrer de Sant Gaietà, aprofitant l'aigua del riu dels Sants.

25. Llavador privat situat al carrer de València, que correspon a una casa del carrer del Mestre Arnau / Nou, aprofitant l'aigua del riu dels Sants. A la foto 26 tenim el llavador derrocat en maig de 2017.

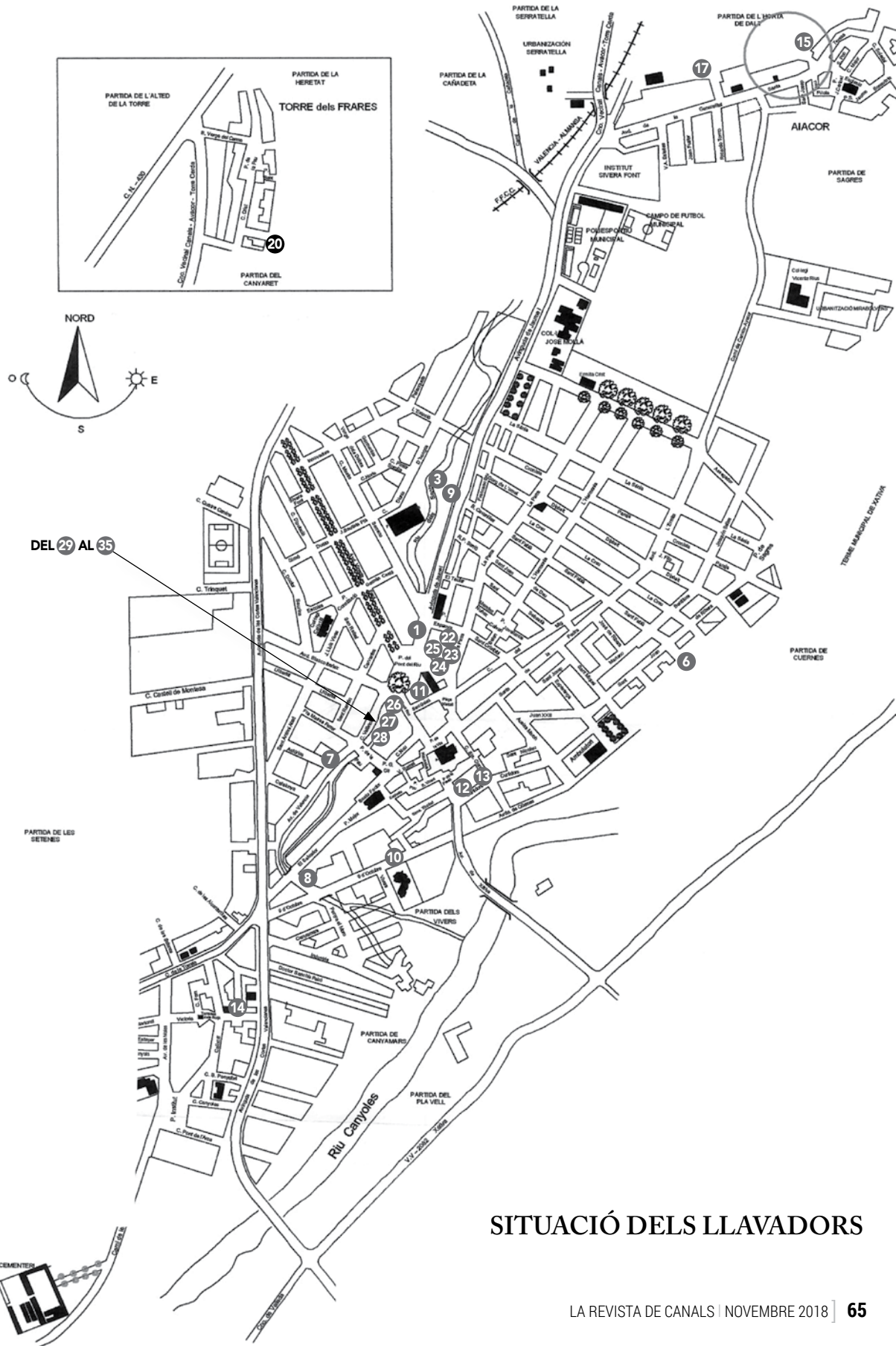
27. Llavador privat situat al carrer de València, que correspon a una casa del carrer Mestre Arnau / Nou, aprofitant l'aigua del riu dels Sants.

28. Llavador privat situat al carrer de València que correspon a una casa del carrer del Mestre Arnau / Nou, aprofitant l'aigua del riu dels Sants.

29. Llavador privat situat al carrer de València que correspon a una casa del carrer del Mestre Arnau / Nou, aprofitant l'aigua del riu dels Sants.

30-31-32-33-34-35. Llavadors privats situats a l'avinguda de València (prolongació del mateix carrer) que corresponen a cases de la plaça Major i del carrer d'El Salvador / El Goleró. Aprofiten l'aigua de la séquia de Ranes. A la foto 36 tenim un conjunt d'eixos llavadors.

CANALS

SITUACIÓ DELS LLAVADORS

> PATRIMONI ARQUITECTURES DE L'AIGUA

FOTO 1

FOTO 2

FOTO 3

FOTO 4

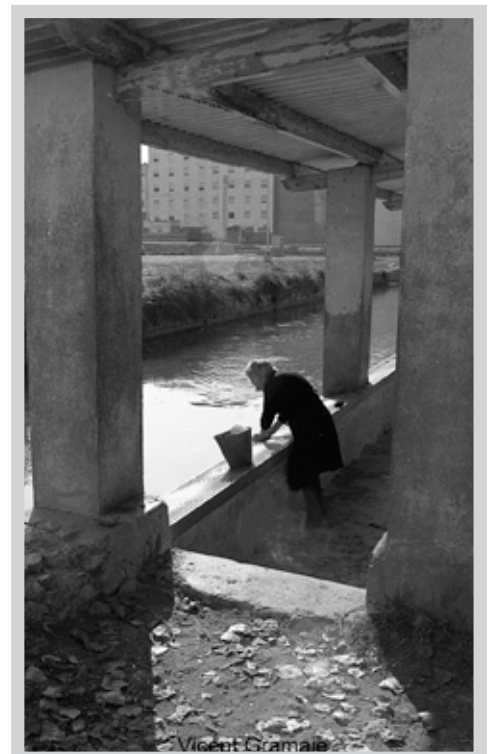

FOTO 5

> PATRIMONI ARQUITECTURES DE L'AIGUA

FOTO 6

FOTO 7

FOTO 8

> PATRIMONI ARQUITECTURES DE L'AIGUA

FOTO 9

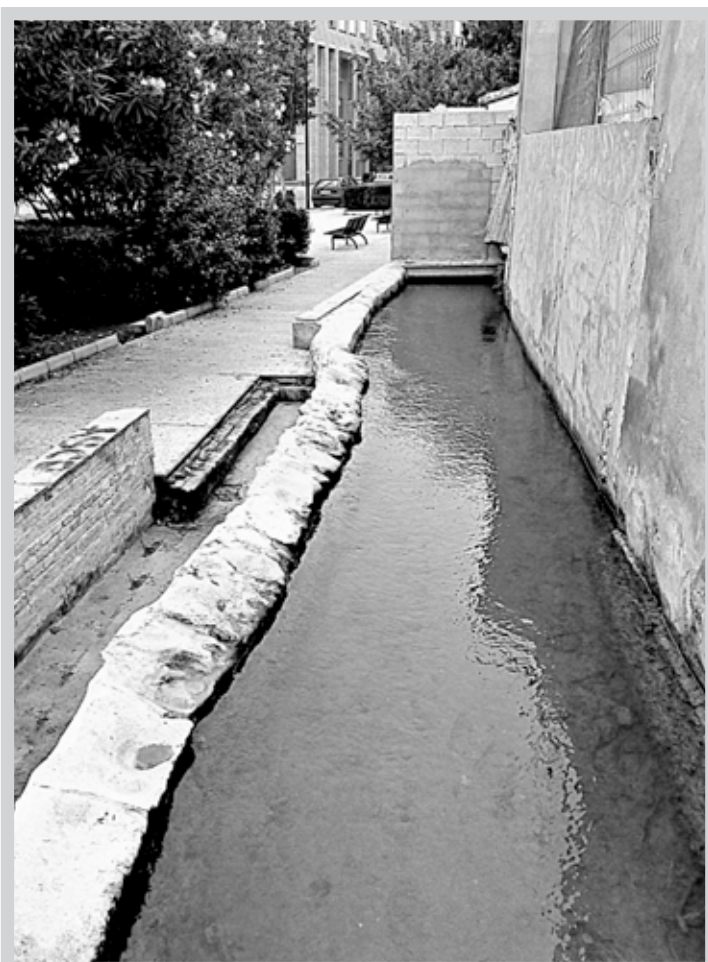

FOTO 10

FOTO 11

FOTO 12

> PATRIMONI ARQUITECTURES DE L'AIGUA

FOTO 13

FOTO 14

FOTO 15

FOTO 16

> PATRIMONI ARQUITECTURES DE L'AIGUA

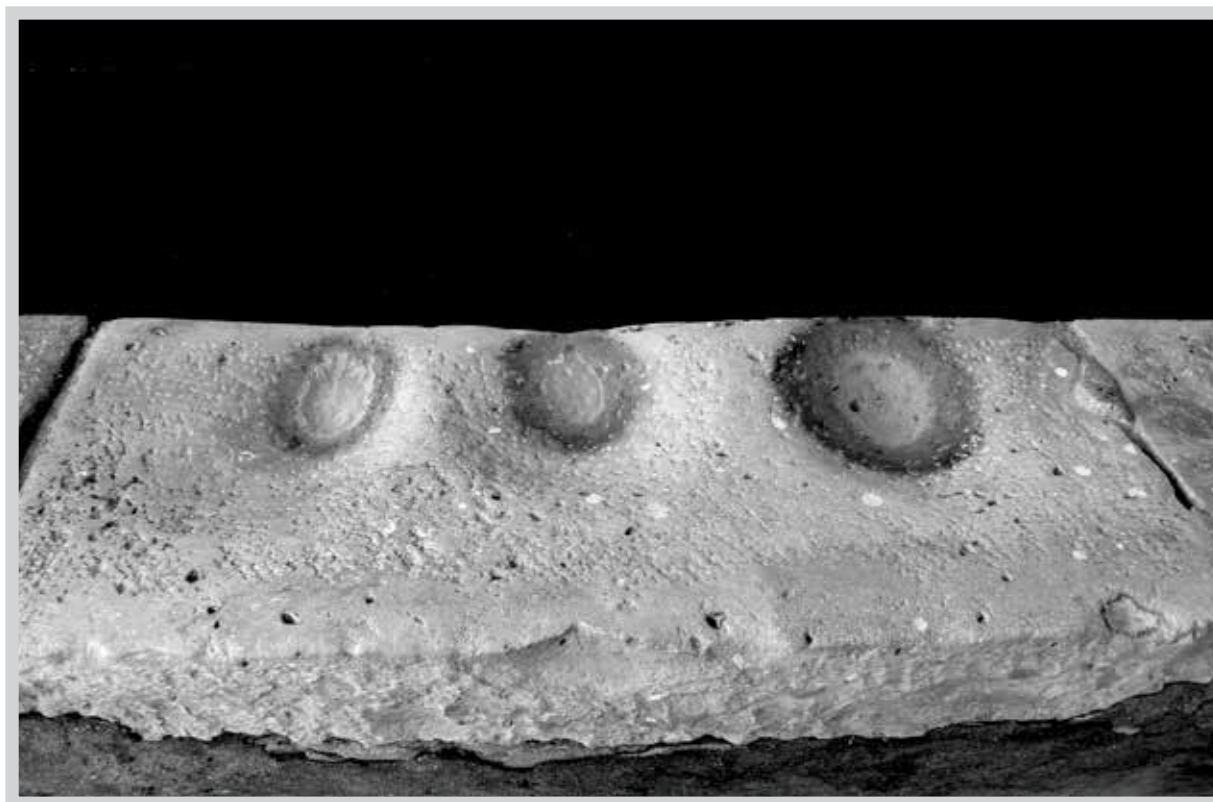

FOTO 16-A

FOTO 17

FOTO 18

FOTO 19

> PATRIMONI ARQUITECTURES DE L'AIGUA

FOTO 19-A

FOTO 20

> PATRIMONI ARQUITECTURES DE L'AIGUA

FOTO 21

FOTO 22

> PATRIMONI ARQUITECTURES DE L'AIGUA

FOTO 23

FOTO 24

> PATRIMONI ARQUITECTURES DE L'AIGUA

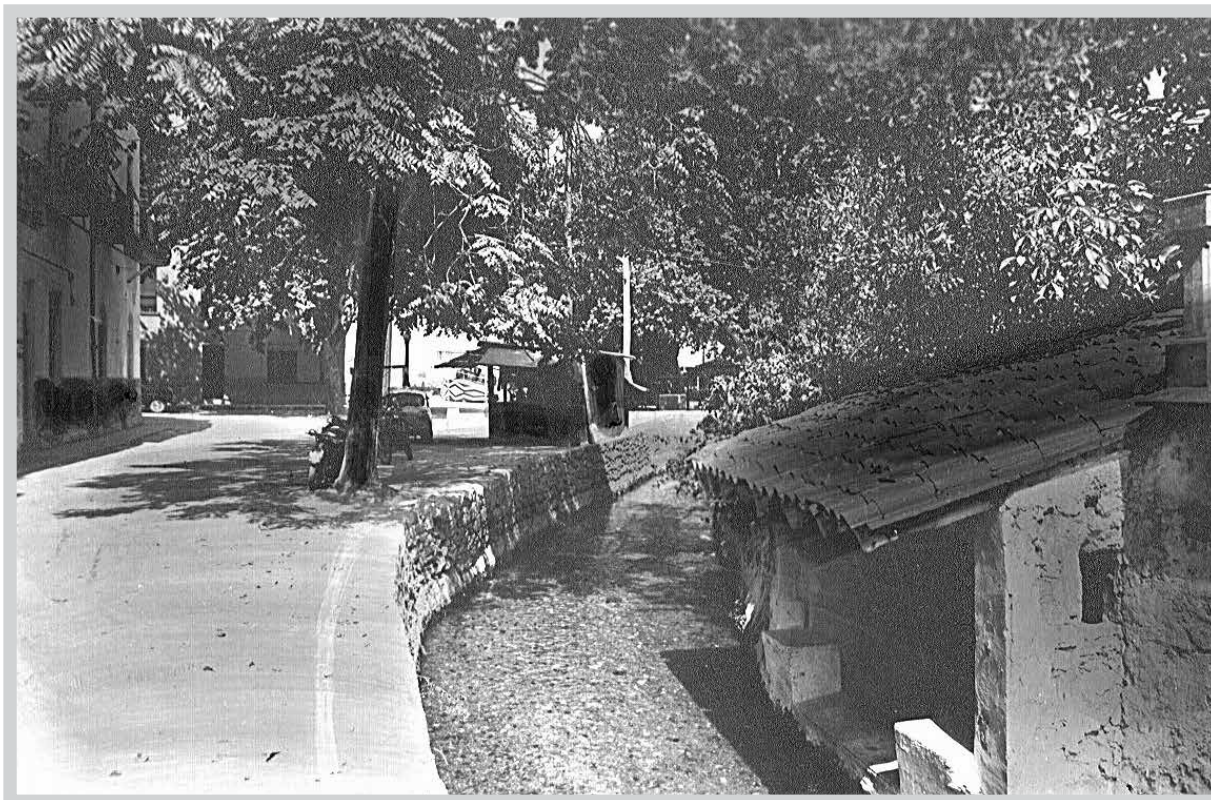

FOTO 25 (IMATGE DELS ANYS 60)

LLAVADOR ANTERIOR, DERROCAT EN MAIG DE 2017

> PATRIMONI ARQUITECTURES DE L'AIGUA

FOTO 27

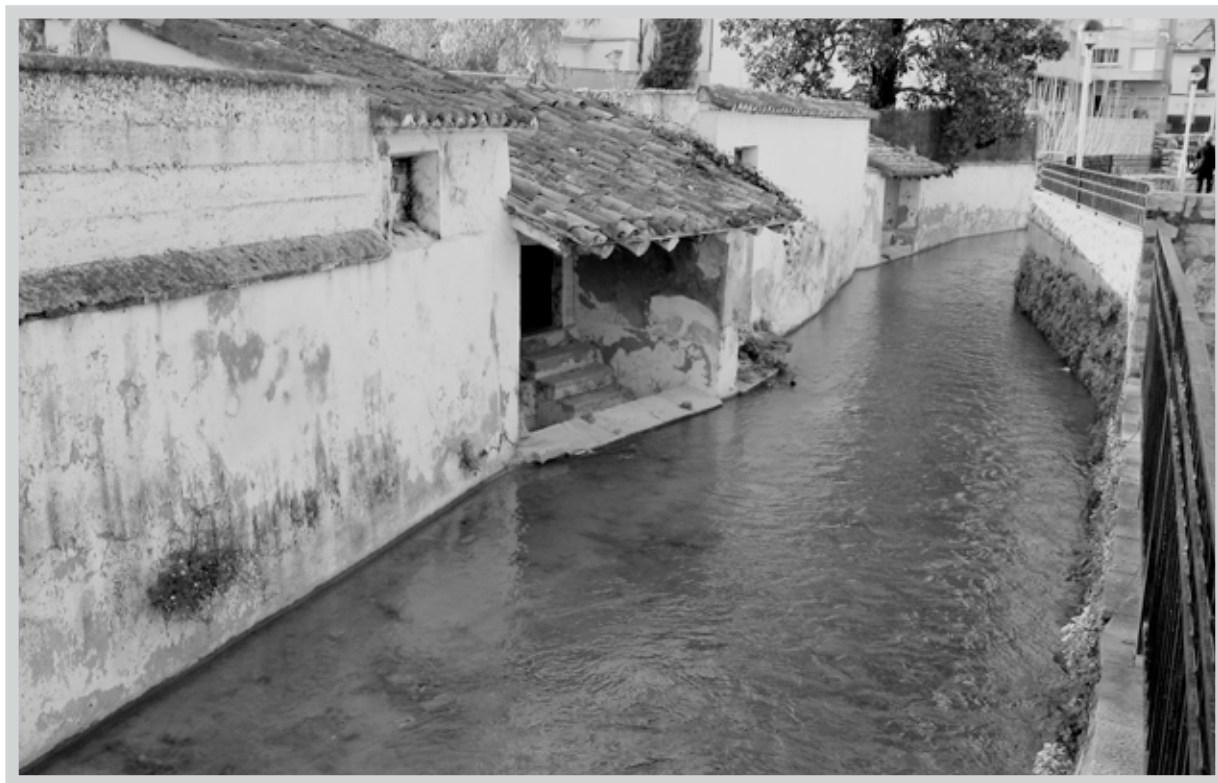

FOTO 28

FOTO 29

FOTO 30

> PATRIMONI ARQUITECTURES DE L'AIGUA

FOTO 31

FOTO 32

FOTO 33

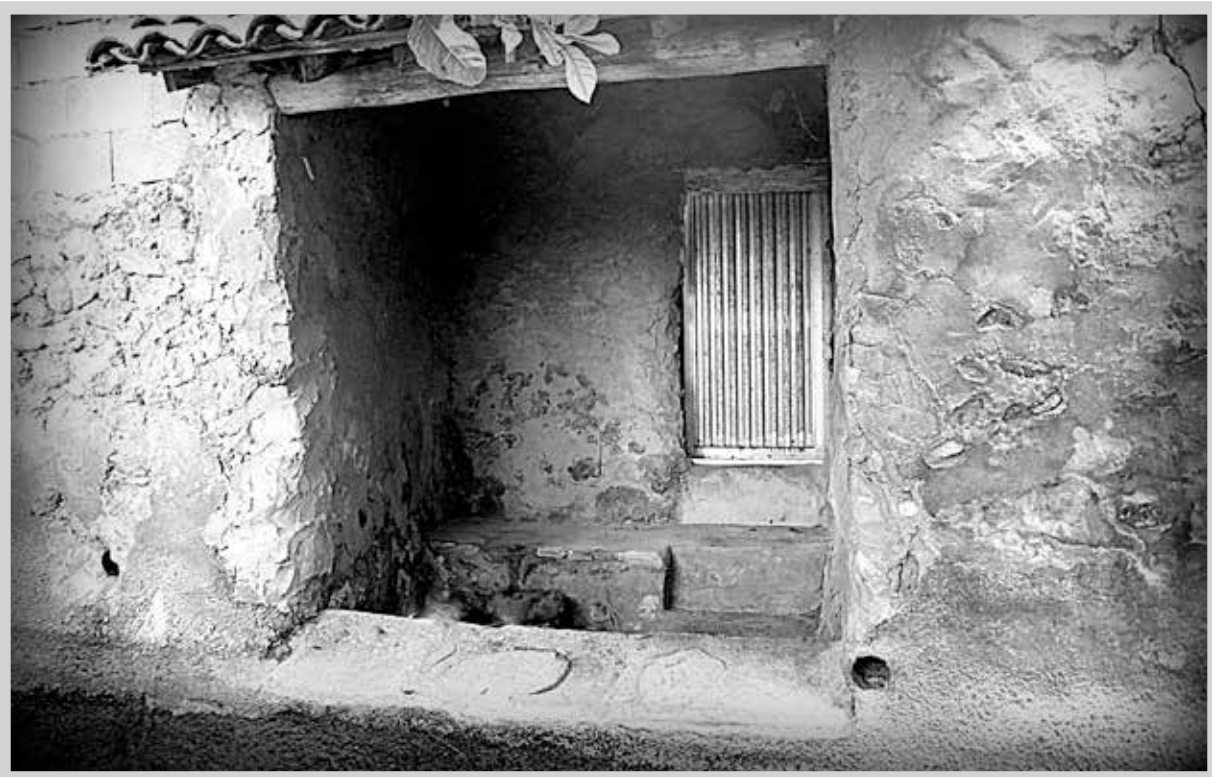

FOTO 34

> PATRIMONI ARQUITECTURES DE L'AIGUA

FOTO 35

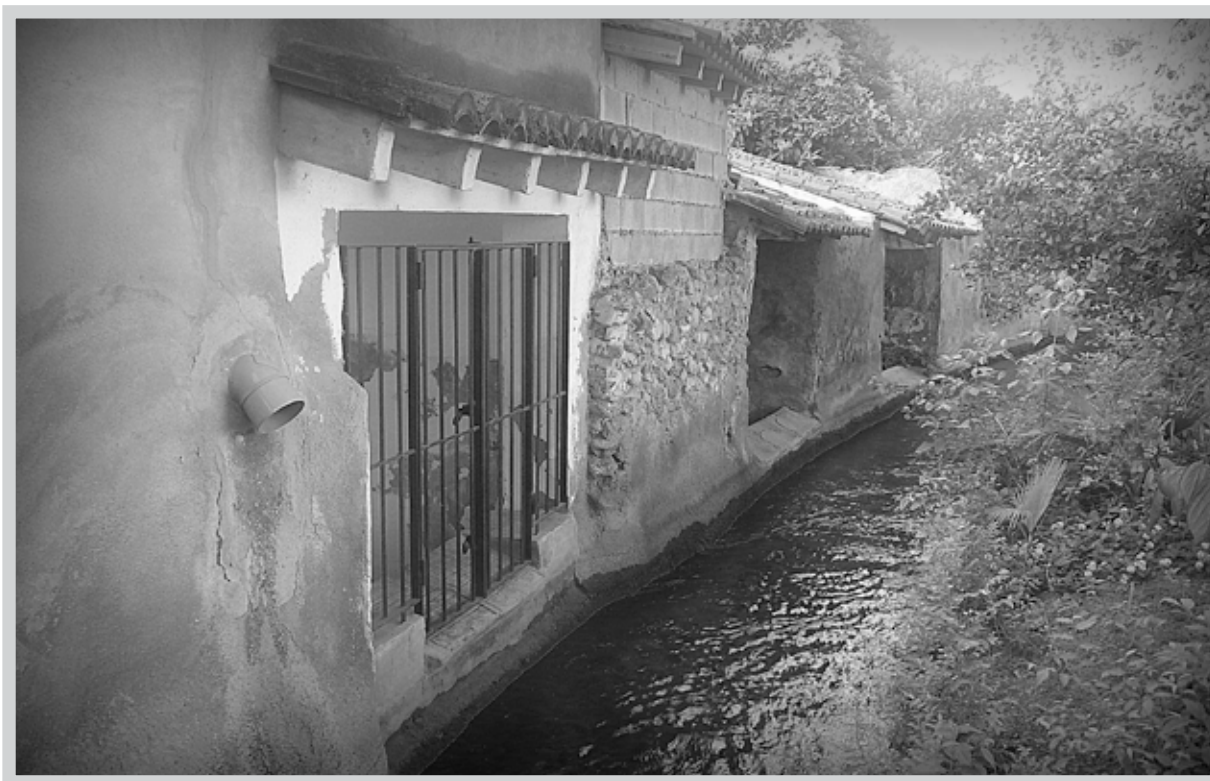
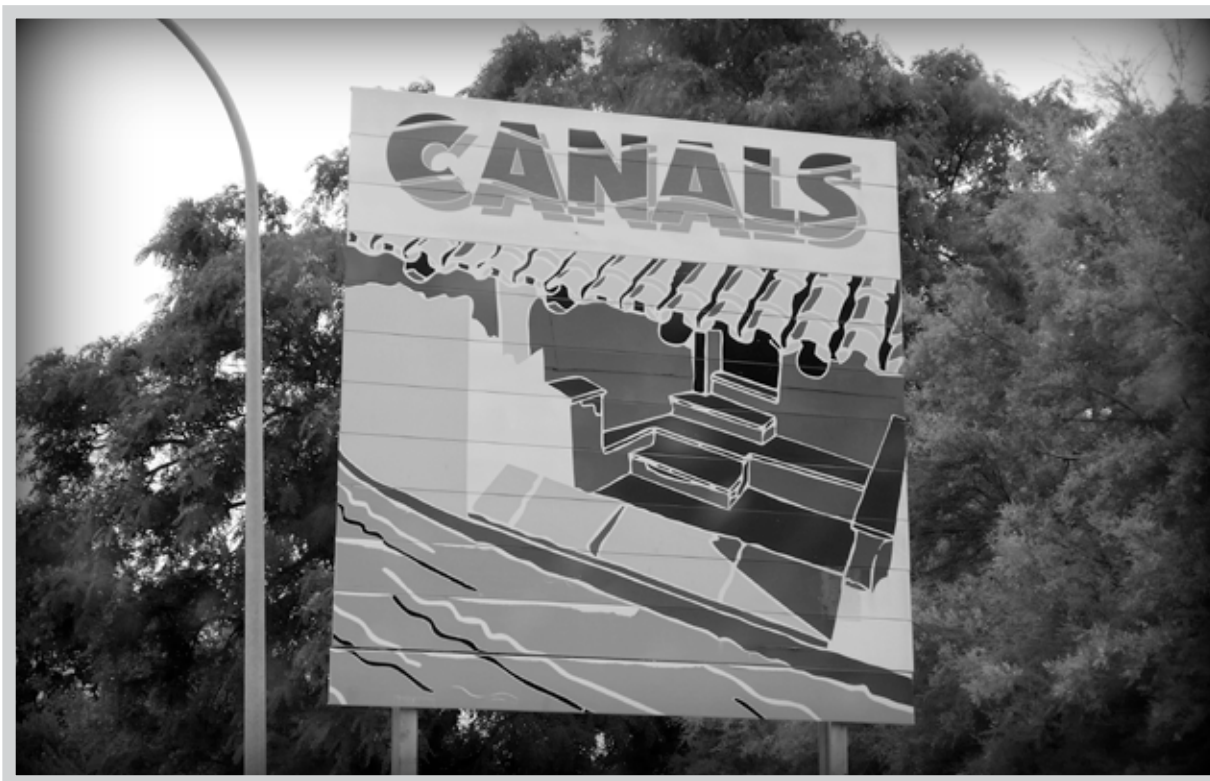

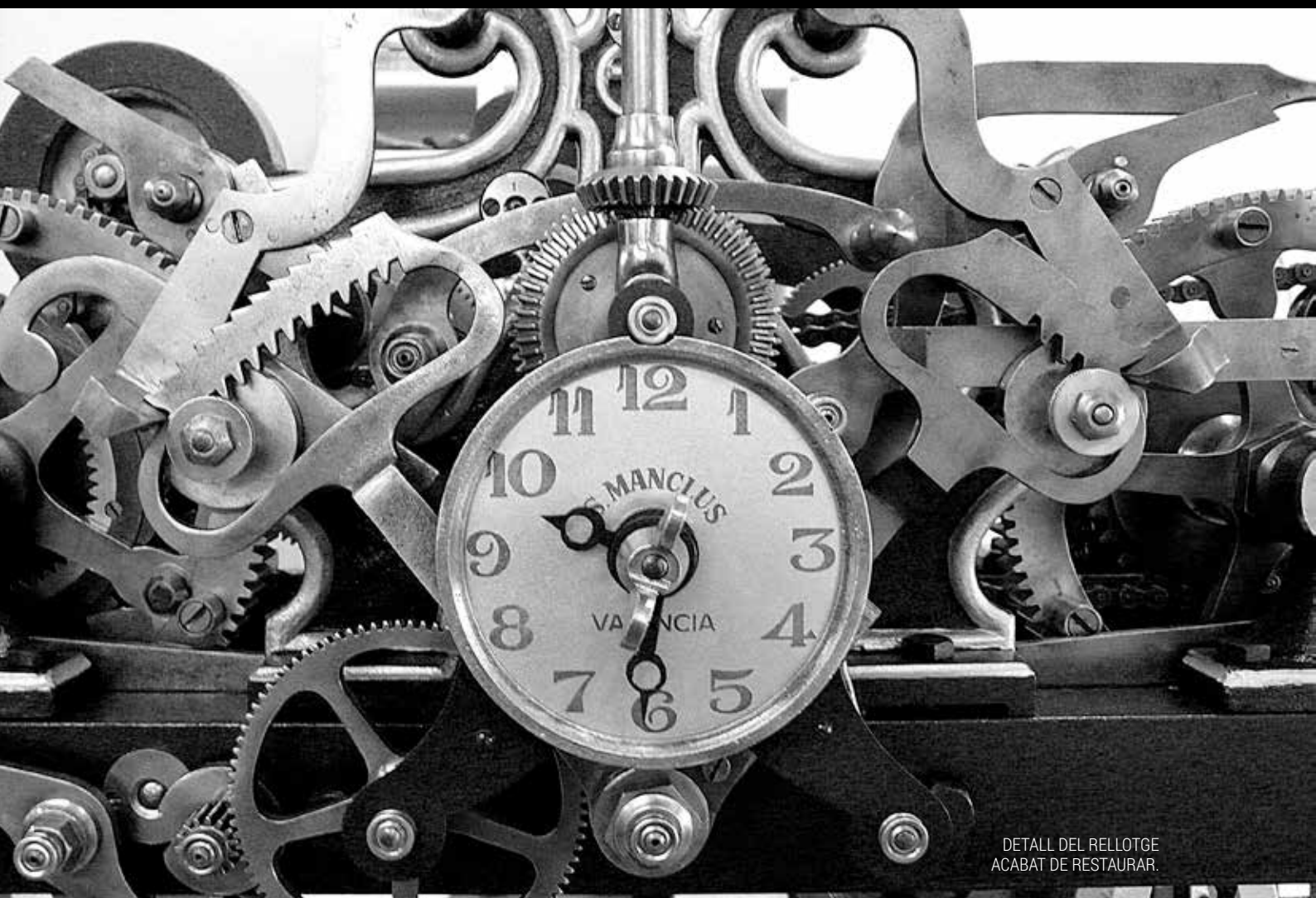
FOTO 36

TAULELLETS DEL CARRER DEDICAT ALS LLAVADORS, PROP DEL DE LA FOTO1

CARTELL AMB UN LLAVADOR SITUAT EN UNA DE LES ENTRADES AL POBLE, PER L'AVINGUDA DE LES CORTS VALENCIANES

DETALL DEL RELLOTGE
ACABAT DE RESTAURAR.

Els rellotges de l'església de Canals

> ENRIC JUAN

SOLS AMB UNA GRAN ESTIMA PEL PATRIMONI DEL POBLE –I TENIR ELS CONEIXEMENTS I LA DESTRESA QUE CAL– ES POT FER UN TREBALL COM AQUEST. AQUESTA ÉS LA CRÒNICA DE LA RECUPERACIÓ D'UN RELLOTGE DE CAMPANAR.

ELS ANTECEDENTS

L'actual església de Canals comença a bastir-se l'any 1623 i després de diverses interrupcions de les obres, aquestes finalitzen a primers de l'any 1634. Així, el dia 16 de gener de 1634, Joan Barberá, rector de la parròquia, acompanyat d'al-

tres personalitats eclesiàstiques, fa la benedicció del temple.

Les referències documentals dels rellotges haguts a l'església són pràcticament inexistent, inclús en una obra de referència sobre Canals com és la de Sivera Font¹ sols apareix una indicació molt tangencial sobre un rellotge. Al capítol IV de la seua obra on fa la descripció del temple no fa cap referència a l'existència d'algun rellotge i al capítol V anomenat "Capilla de la Comunió-Torres y campanas" apareix el paràgraf següent:

"Demolido ya el viejo campanario se pensó luego en construir otro, y después de largo deliberar acerca del sitio donde debía emplazarse, se convino, finalmente, en situarlo en la fachada del templo; mas para que no faltase la debida simetria, resolvieron construir dos, uno á cada lado, destinándolos, separadamente, á las campanas y al reloj".

Els orígens del primer rellotge de l'església és prou incert, només he trobat una referència respecte de la data de muntatge, que fa Francesc Bru en un poema dedicat a aquest rellotge i que va aparèixer al Llibre de Festes de Sant Antoni de l'any 1968. L'estrofa diu així:

*"Més de dos centúries fa
qu'el rellotge està en actiu;
pobret, encara somriu
¿Com raona i pensarà?"*

*¿Pensarà quan el posaren?
Després d'entrar els Borbons,
quan a Xàtiva cremaren,
portant-nos a revolcons. [sic]*

Per tant el rellotge seria posterior a 1707. Es-taria instal·lat al campanar original, que es trobava adossat al tester de l'església, a l'alçada de l'orgue i la capella de Sant Antoni de Pàdua. Com és conegut, aquest campanar es va enfonsar el

ESCALA DE GAT PER PUJAR A L'HABITACLE DEL RELLOTGE.

dia 12 de febrer de 1888. El rellotge no disposava d'esfera exterior per a marcar l'hora, així que el pas del temps era indicat pel toc de les hores sobre una campana.

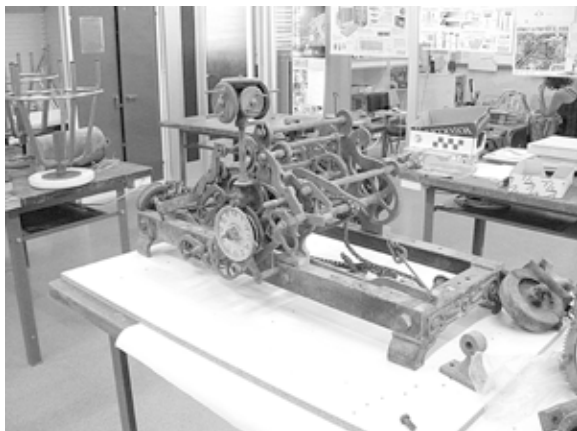
Com diu Josep Lluís Cebrián al Llibre de Festes de 1995, les campanes horàries, en enfonsar-se el campanar, foren instal·lades en una espadanya bastida a la teulada del tester. La maquinària funcionava en una estança que hi ha al rere sagrari,

VISTA GENERAL DEL RELLOTGE DALT DEL CAMPANAR.

¹ Sivera Font, Sebastián. *Apuntes histórico-descriptivos de la Villa de Canals*. (1907). Edició facsímil de 1983. Ajuntament de Canals.

> PATRIMONI RELLOTGES PÚBLICS

SITUACIÓ INICIAL.

on van fer un pou per als pesos del rellotge. Efectivament, tant a la foto que il·lustra el poema de Francesc Bru com a imatges entre els anys 1953 i 1961 ens mostren l'esmentada espanyana.

Aquest primer rellotge fou desmuntat en algun any posterior a 1968 i actualment es troba en un estat d'abandó total i en un lamentable estat de conservació, al pati d'entrada al col·legi parroquial de Sant Antoni Abat.

L'any 1954, sent rector de la parròquia Juan Bautista Pla, l'empresa Salvador Manclús realitza l'electrificació de les campanes, sent el tècnic encarregat de realitzar el treball Vicent Tomás Calatayud.

Al mes de setembre de 1967 pren possessió de la parròquia el nou rector Josep Maria Sarrió i és aquest qui pren la iniciativa d'instal·lar un nou rellotge al campanar nord de l'església. El lloc elegit és el temple superior del campanar que es construeix després de la Guerra Civil. A títol de curiositat es pot veure l'evolució de la construcció dels campanars en les imatges següents.

El rellotge comença a muntar-se a principis de desembre de 1967 i les tasques les realitza Vicent Tomàs. El treball no era senzill donada la dificultat de l'accés al lloc on devia muntar-se. Primer s'ha de pujar un tram d'escala de caragol prou estreta fins a la planta on estan les campanes, i després s'accedeix al pis superior mitjançant una escala de gat: uns simples ferros enganxats a un

VISTA PARCIAL.

racó interior del campanar, i passar per un forat de poc més de mig metre de diàmetre.

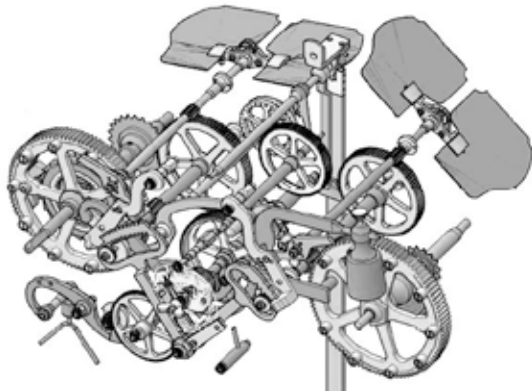
Així que l'única forma de pujar el rellotge era desmuntar-lo i pujar-lo peça a peça per a continuació muntar-lo dalt del campanar. A meitat d'aquest mes de desembre Vicent Tomás té un accident i els treballs de muntatge s'han d'interrompre durant unes setmanes. Així i tot el rellotge va estar a punt per a la seua inauguració el dia 16 de gener de 1968.

No tenim imatges de l'època del muntatge però sí que ens podem fer una idea de com era veient l'aspecte que té després de la restauració.

LA RESTAURACIÓ

El rellotge no és massa antic (encara que les peces i formes bàsiques són les mateixes que les dels rellotges que es muntaven des de mitjan segle XIX) i açò fa que ja incorpore alguns avanços tècnics, i el més important és el remuntatge elèctric. Amb el nom de remuntatge es coneix l'acció de "donar-li corda al rellotge", i efectivament als rellotges més antics consistia a elevar el pes del rellotge (normalment un pes gran penjat d'una corda) de forma que la posterior caiguda d'aquesta, per efecte de la gravetat, li subministrava l'energia necessària per a funcionar. Abans de muntar el remuntatge elèctric, els rellotges tenien corda per a unes 30 o 40 hores, de forma que quasi cada dia

> PATRIMONI RELLOTGES PÚBLICS

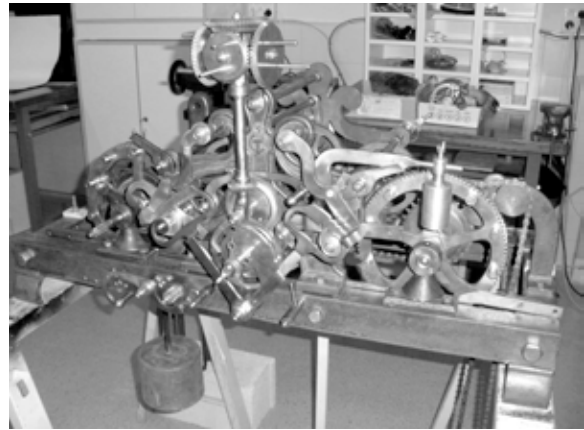

INFOGRAFIA DE LES PECES MÒBILS DEL RELLOTGE.

la persona a càrrec del rellotge havia de pujar al campanar i donar-li corda.

El nostre rellotge és complet en el seu funcionament, ja que té el toc dels quarts, de les hores i la repetició del toc de les hores. Com a característiques tècniques més importants podem destacar:

- ✓ **Marca:** Sobre les dues potes de la bancada, així com sobre les dues platines, apareix un logotip amb les lletres TC que fa referència a Talleres Cronos, de la localitat de Roquetes a la província de Tarragona.
- ✓ **Bancada:** Formada per dues peces laterals de fosa, pintades i amb filetejat en color or, que fan de potes del rellotge, i dos travessers de perfil angular d'acer de 61 mm per 46 mm també pintats.
- ✓ **Mesures:** Com a dimensions generals té 970 mm de llarg, 650 mm d'amplada total (inclosos els ralentitzadors aerodinàmics també coneguts com a venterols) i 1250 mm d'alçada total des de la part superior de l'accionament de les esferes fins a la part de baix del péndol.
- ✓ **Platines:** Dues peces de fosa, de formes arrodonides, pintades en color blau grisenc i filetejades en color or.
- ✓ **Trens:** Tres, un de marxa i dos de soneria.
- ✓ **Roda d'escapament:** Roda de 30 clavilles.
- ✓ **Pesos:** El de marxa de 17 kg, i el de soneria de 60 kg.

MUNTATGE INICIAL A PUNT PER A PROVAR.

- ✓ **Péndol:** Vara de fusta de 1 000 mm de longitud amb lentilla de 200 mm de diàmetre i un pes de 5 kg.
- ✓ **Soneria:** Formada per dos trens, un per al toc dels quarts (1/4, 2/4, 3/4, 4/4) i un per a les hores, amb repetició del toc de les hores al cap de dos minuts.
- ✓ **Remuntatge de corda:** Per motor elèctric. El motor eleva el pes de la soneria. Quan aquest pes baixa al tocar els quarts eleva el de la marxa del rellotge.

Un dels principals efectes que té la cremà de la foguera és que la intensa calor que desprèn afecta a les esferes del rellotge que donen a la façana principal de l'església, i que per tant aquestes s'han de cobrir amb unes planxes metàl·liques, però la col·locació d'aquestes afecta el funcionament del

FASE DE PINTAT D'ALGUNES PECES.

> PATRIMONI RELLOTGES PÚBLICS

FILETEJAT EN COLOR OR.

rellotge, de forma que després de cada foguera s'havia de pujar i tornar a posar en hora el rellotge. Un altre aspecte que afectava negativament a la mecànica era que tant el fum com la cendra de la foguera embrutaven de forma considerable tot el mecanisme, amb la qual cosa després de les festes calia que realitzar les corresponents tasques de neteja perquè el rellotge tornara a funcionar de forma correcta.

Segurament tots aquests inconvenients van fer augmentar la sensació que el rellotge s'havia de canviar. Tanmateix, el rellotge mecànic va seguir funcionant fins a l'any 2000, en el qual i gràcies a

una donació dels festers d'aquell any fou substituït pels actuals rellotges electrònics.

El dissabte 15 de gener de 2011 vaig pujar al campanar nord, i allí, enmig d'un muntó de trastos, enderrocs, excrements d'ocells, estava trist el rellotge, mig desmuntat, cobert per l'òxid i la pols. Tanmateix, i després de donar-li una ullada, vaig observar que estava prou complet (encara que amb algunes peces desmuntades i escampades per terra) i a pesar de l'òxid, no presentava un preocupant estat de conservació. Així havia estat, arrambat en un racó i abandonat durant 10 anys. Segurament s'havia salvat d'acabar desballestat a causa de la dificultat de baixar-lo des de la seua ubicació.

Durant les festes vaig parlar amb el rector de la parròquia i amb l'alcalde per a donar-los a conèixer la meravella de la mecànica que era el rellotge i que seria una llàstima que al final desapareguera. Així que, per facilitar les coses, em vaig oferir per a iniciar els treballs de restauració, tenint com a objectiu que el rellotge tornara a funcionar, si no dalt del campanar, sí poder ubicar-lo en un altre espai on poguera continuar fent la feina per a la qual havia sigut fabricat, que no és altra que la de "donar l'hora", però que al mateix temps es poguera observar el seu funcionament.

ESPECEJAMENT DEL RELLOTGE.

Al mes de juny de 2011, i aprofitant els treballs de restauració de les campanes, es va baixar el rellotge i es va dipositar a l'institut Sivera Font per a procedir a la seua restauració.

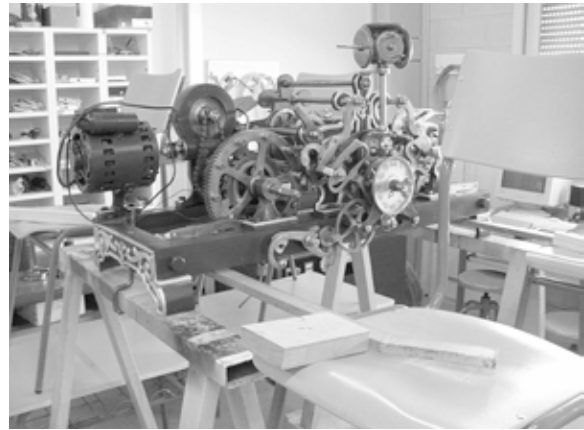
La primera cosa que calia fer era desfer el muntó de peces desmuntades que portava el rellotge i llevar dues cadenes de corrons que estaven totalment enrotllades pel rellotge i completament oxidades. A continuació vaig desmuntar el conjunt de les platines de la bancada per començar a treballar amb aquesta part del rellotge.

El procés de restauració havia de ser diferent segons el material de les peces; així, teníem peces de bronze, peces d'acer i peces de fosa. Tant les peces de bronze (sobretot rodes dentades) com les d'acer (eixos) van necessitar un bany de líquid desoxidant, rentat amb aigua i posterior raspallat amb raspall de llautó, així quedaven les de bronze amb el seu color daurat característic, i les d'acer amb el color gris mat. Les peces de fosa (les potes i les platines) van necessitar un decapat per llevar la pintura vella, un bany desoxidant i el raspallat. Finalment es van pintar de color verd grisenc i filetejar amb color or.

Durant la restauració es va confeccionar una documentació gràfica el més completa possible, es van fer croquis de totes les peces, per a després procedir a realitzar els plànols corresponents, tant en dues dimensions com en 3D.

Durant els treballs de desmuntatge i neteja vaig confirmar que faltaven algunes peces, entre elles el pèndol complet.

A finals del mes de setembre ja estaven la major part de les peces netes. Per tant calia fer una prova important per veure si el rellotge podia funcionar, ja que en cas contrari els treballs de restauració hagueren tingut un enfocament diferent. Amb el muntatge inicial del tren de marxa del rellotge calia veure com ajustaven les diferents peces i el seu funcionament. Ara venia la complicació, ja que per a fer una prova de funcionament necessitava el pèndol, però aquest havia desaparegut

VISTA DEL RELLOTGE MUNTAT A FALTA DE LES CAMPANETES.

regut completament. La solució va ser demanar que deixaren el pèndol del rellotge que hi havia davant la façana de l'església de la Granja de la Costera. Açò va ser possible gràcies a les gestions fetes per Paco Martínez, en aquell moment regidor d'aquesta localitat.

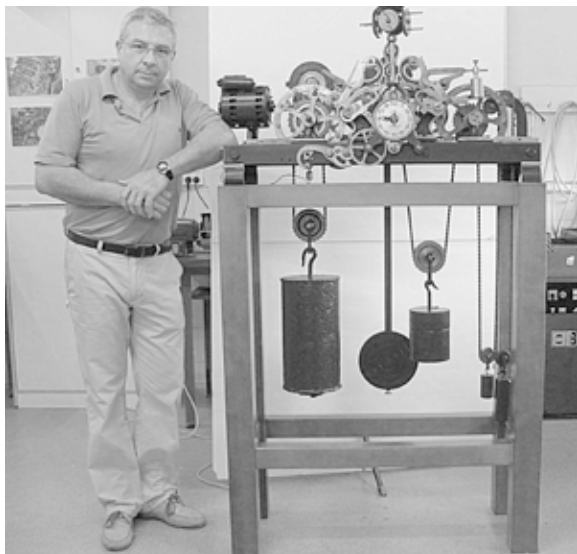
Muntat el pèndol, la cadena i el pes que acciona el rellotge, i de forma delicada li vaig donar un impuls al pèndol, i... el cor del rellotge va tornar a bategar amb el seu so característic, tic-tac, tic-tac... Després de diverses proves amb el pes i d'algun ajust de la palanca del pèndol el rellotge es va mantenir unes tres hores en funcionament (aquest és el temps que podia funcionar donada l'alçada a la qual estava de terra).

Ja comprovat que el rellotge podia funcionar, l'empresa Vila i Tormo va fabricar les peces que faltaven. Aquesta tasca es va retardar prou de temps però a finals del mes de gener ja estaven a punt.

Amb les peces noves calia comprovar si el sistema de soneria podia funcionar igual que el rellotge.

Una vegada muntats els trens de la soneria dels quarts i de les hores, tasca laboriosa per la quantitat de peces que els formen (només l'eix del toc de les hores té 53 peces) només calia fer les proves pertinents. Però per a poder fer-les era necessari augmentar l'alçada del rellotge respecte de terra, ja que si no ho feia quasi no quedava lloc per a poder penjar el pes que impulsa la soneria.

> PATRIMONI RELLOTGES PÚBLICS

L'AUTOR AMB EL RELLOTGE JA COL·LOCAT SOBRE EL BASTIDOR DE FUSTA.

Amb tots aquests treballs va passar el mes de febrer i als primers dies de març, una vesprada vaig col·locar el pes de la soneria, el vaig elevar amb la manovella (va ser una delícia escoltar el tac-tac-tac del cadell de el pes) i li vaig donar impuls al pèndol, vaig col·locar les agulles a les 12, vaig prémer la femella d'orelles de les agulles i a esperar... Ara calia observar el funcionament de totes les peces i encara que no anava a sonar res sí que es podia veure si tot el moviment tenia un funcionament correcte.

Si tot anava bé "tocarien" les tres. I efectivament així va ser, després d'una perfecta sincronització, dels sorolls propis de palanques menejant-se, dels traca-traca dels trinquets, tot va eixir com calia. Jo em sentia plenament satisfet perquè el procés que havia començat feia quasi un any ara donava els seus fruits.

És evident que tan sols puc atribuir-me la restauració del rellotge, però veient el lamentable estat en el qual es trobava quan el vam baixar del campanar, doncs sí que podia sentir-me orgullós d'haver tornat a donar vida a una màquina excepcional.

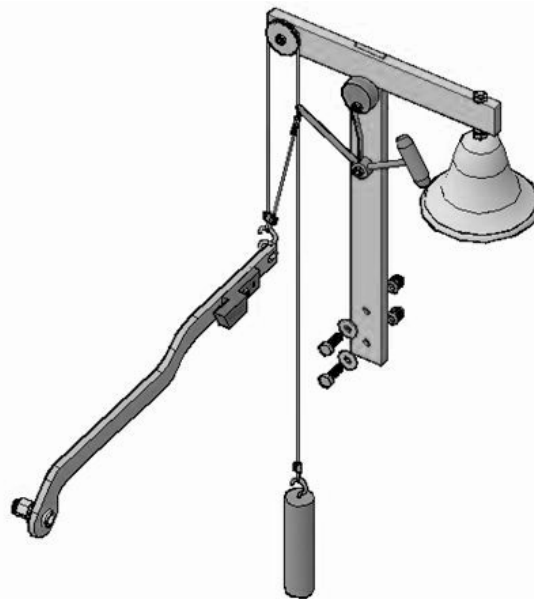
Durant el mes d'abril es va realitzar tot el procés de pintar les peces que anaven acabades originalment. El color elegit va ser un blau cobalt per

ser el color més aproximat a l'original i es van pintar el bastidor (les potes i els travessers), les pales dels venterols i les dues platines. Tant les potes com les platines es van filetejar de color or. Es van deixar sense pintar els eixos i totes les palanques i les peces de bronze. La idea de l'acabat era que l'aspecte final del rellotge es semblara el màxim possible a l'aspecte original.

Finalment, el dia 11 de maig vaig portar totes les peces (més de 500) a l'institut i les vaig escampar damunt de dotze pupitres de classe, ocupant una superfície de 3,6 m².

El dia 18 de maig vaig començar el muntatge definitiu i el dia 5 de juny ja estava totalment muntat. El dilluns 25 de juny, vaig començar les proves de funcionament, en aquesta fase es tractava de comprovar si tot funcionava correctament. Ara bé, com el remuntatge era per motor elèctric no podia deixar el rellotge funcionant ell sol, ja que podia produir-se qualsevol avaria que podia comportar que el motor es cremara, així que sols el mantenien en marxa quan podia observar-lo.

Durant els mesos de juliol i agost el rellotge va romandre parat i esperant que arribara el mes de setembre, així el dia 18 vaig decidir deixar-lo

INFOGRAFIA DEL MUNTATGE DE LES CAMPANES DE LA SONERIA.

> PATRIMONI RELLOTGES PÚBLICS

COL·LOCACIÓ D'UNA ESFERA A L'INSTITUT.

en funcionament fins a l'endemà per tal de veure si funcionava sense problemes i si s'avançava o retardava.

Com el rellotge necessitava un suport per col·locar-lo es va encomanar un xassís de fusta que va estar a punt als primers dies d'octubre i tot seguit vaig traslladar el rellotge des dels banquets de fusta on estava al xassís de fusta. L'operació va ser laboriosa, perquè no volia desmuntar-lo per traslladar-lo i el rellotge muntat –sense els pesos– ve a pesar més de 100 kg.

Només quedava per resoldre la qüestió de la soneria, és a dir, que calia muntar un dispositiu que permetera al rellotge tocar els quarts i les hores. Ara bé, el sistema devia anar sobre el mateix rellotge (d'aquesta forma si es traslladava alguna vegada de lloc ho faria tot el conjunt), però al mateix temps que no impactara de forma desfavorable sobre la seua imatge.

Després de diverses proves i assajos vaig trobar el sistema més adequat, compost per dues campanetes menudes, dos martellets fets a posta i dos contrapesos. El resultat era satisfactori i el rellotge tornava a “cantar” les hores.

ACABANT ELS TREBALLS D'INSTAL·LACIÓ.

Finalment, el dia 23 de novembre de 2012, podia donar per finalitzat el procés de restauració que havia començat any i mig abans.

L'alcalde en aquell moment, Ricardo Cardona, tenia interès a presentar-lo ja restaurat, de forma que després d'algunes converses decidírem que un bon moment seria fer l'acte amb posterioritat a l'acte de proclamació de la Festeria de Gràcia de l'any 2013.

El dilluns dia 7 de gener vaig desmuntar algunes peces per facilitar el seu transport i les vaig embalar perquè no sofriren cap desperfecte. L'endemà quatre treballadors de la BOS (Brigada d'Obres i Serveis de l'Ajuntament) el van transportar a Ca Don José. Durant les vesprades de dimecres i dijous vaig anar a muntar-lo, de forma que el dijous a última hora el rellotge estava en marxa. Al mateix temps vaig preparar les imatges que formarien la presentació i el divendres les vaig penjar als panells. Al dissabte al matí va quedar tot enllestit i a la nit va acudir la comitiva i van poder observar el resultat de la restauració i el seu funcionament.

Una anècdota a recordar d'aquest acte és que eren les onze i mitja de la nit quan estàvem mirant

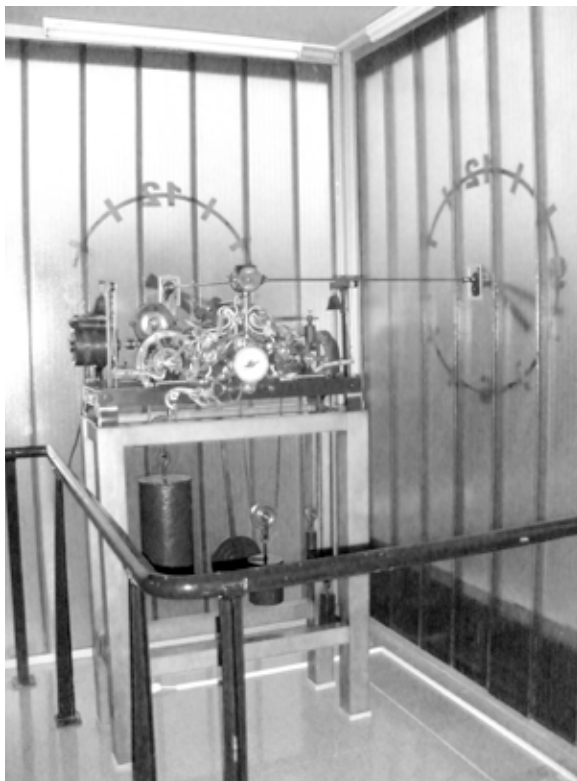
> PATRIMONI RELLOTGES PÚBLICS

el rellotge i els vaig explicar que faltava una estona perquè es poguera veure tocar les dotze. Algunes persones preguntarem si era necessari esperar mitja hora. Jo, després de pensar-ho un moment vaig respondre que podíem avançar el rellotge fins a les dotze, però que seríem tots mitja hora més vells. El rellotge va fer un toc perfecte de les hores i la gent va poder admirar el seu funcionament.

Va estar exposat en Ca Don José durant un mes, temps durant el qual s'havia de decidir una qüestió molt important: quin devia ser el lloc definitiu per a ubicar el rellotge.

Després d'algunes converses amb l'alcalde, el vaig convèncer que el millor lloc per ubicar el rellotge era l'institut Sivera Font. Ricardo Cardona volia deixar-lo en alguna dependència municipal, però jo insistia en la meua proposta partint de tres arguments:

a) Que col·locar-lo en l'institut podia ser una ubicació definitiva, per tant el rellotge no estaria

RELLOTGE JA INSTAL·LAT.

VISTA NOCTURNA DE LES ESFERES.

subjecte a les possibles decisions dels responsables polítics de l'ajuntament o d'altres.

b) Que podia complir l'objectiu per al qual fou construït, és a dir, indicar l'hora a la gent i tocar les hores.

c) Que tindria el manteniment necessari sobretot pel que fa a la lubricació regular dels coixinets dels eixos de la soneria i la posada en hora, en cas de ser necessari.

A més, li explicava a l'alcalde que el lloc elegit per ubicar el rellotge era ideal, estaria a la segona planta, al racó que formen les parets de vidre que donen al trinet i a la carretera. Es podien traure dues esferes al carrer (ubicades sobre les parets de vidre) de forma que es podria veure l'hora tant des de la part sud com la part oest.

També li explicava que la direcció del centre estava d'acord en la proposta i que estava disposada a assumir les despeses que originaria la instal·lació del rellotge a l'institut.

Amb l'alcalde totalment convençut de la proposta vam portar el rellotge a l'institut i van començar els treballs de muntatge. Es van encomanar les dues esferes (on estan els números de les hores) i jo vaig fabricar les agulles i les minuterres

per accionar les agulles ens les va facilitar el rellotger Vicent Tomás.

Els treballs van quedar finalitzats a finals del mes de març i d'aquesta forma acabava una "aventura" que havia començat dos anys abans. Des d'aleshores el rellotge continua donant l'hora als vianants que passen i marcant les hores dins de l'institut.

Sols queda per agrair a les persones i institucions que amb la seua col·laboració han fet possible que aquest projecte haja pogut portar-se a terme. Vull agrair la col·laboració de l'Ajuntament de Canals, a l'Institut d'Educació Secundària Sivera Font de Canals, a Vicent Tomàs Calatayud i a Francisco Martínez Tolosa.

RESUM DELS TREBALLS

Els treballs de restauració han consistit en els propis de neteja de les peces, de la confecció de croquis i plànols d'aquestes, de la realitzades de fotografies, redacció d'aquesta descripció, confecció de la presentació, etc.

És complicat comptar les hores dedicades a totes aquestes tasques, ja que han sigut realitzades al llarg de quasi dos anys, però sí que es pot fer una estimació de tot l'esforç que ha suposat. Així podria fer-se el resum següent:

- Hores dedicades al desmuntatge, neteja, pintat, muntatge, ajustos i proves de funcionament: 600 hores.
- Hores dedicades al disseny, fabricació i muntatge de la soneria: 50
- Confecció de 100 croquis de les peces: 160 hores.
- Confecció de 71 plànols: 210 hores.
- Confecció de 42 infografies en 3D: 150 hores
- Realització de la descripció del procés i peces i funcionament: 31 hores
- Confecció de 25 documents: 35 hores.

Respons
per un
Rellotge
per
FRANCESC
BRU

Un rellotge estrenarem,
que lluirà al campanar;
serà el setze de Giner,
vespra de la Festa gran

Allà dalt, als redolins,
en la bonica torreleta,
on el vegeu els veïns,
saludarà a la veleta;
i ella ballarà per dins
i sentirà tremolins,
per qu'és fina i no està quieta.

Al pobre rellotge vell
en este final d'any,
sense que tinga remei,
per vell el jubilarán.

La torreta de les hores,
signe que'l caracteritza,
la tireu. ¿Per a qué la volen
si no tocarà ni a Misa?

Més de dos centuries fa
que'l rellotge està en actiu;
pobret, encara somriu,
¿Com raona i pensarás?

¿Pensarà quan el posaren?
Després d'entrar els Borbons,
quan a Xàtiva cremaren,
portant-nos a revolcons.

Aquelles peluques blanques,

saragüells amidonats,
casagues, xupes i faixes,
mocadors posats al cap.

Aquells retors de sotanes
esquilades per el temps;
altres beguent quiquerades
de xocolata calent.

Sagristans de morro prim,
beates que parlen mal
i pelen per no callar
n casi tots els veïns.

I tots aquells "monesillos",
qu'eren la seua delícia,
beguent vi sense malícia
y netejant els "cepillos".

Festes de solemnitat,
succèss i coses bones,
quantes voltes has tocat
els cuarts, les mitjes y les hores;
i la gent com t'ha escoltat
per tindre seguretat
que feies les hores bones!

Com passa el temps, pensarás.
Els serenos de llanterna,
que alla per la matinada
amb la manta ben posada,
cantaven al meu compàs:
-";Les tres, seré!" o aigua,
mirant cel núvol o estrelat.

- Realització, organització i edició de més de 1000 fotografies: 30 hores
- Recerca d'informació: 30 hores.

Total, 1.268 hores

Treballs finalitzats a Canals en gener de 2013.

I com canten les *Veus blanques!*

> ALICIA ARNAU

FOTOGRAFIA OFICIAL DEL GRUP.

A FINALS DE LA DÈCADA DELS 60 (1968, EXACTAMENT) UN GRUP DE DONES JOVES S'IL·LUSIONEN AMB UN PROJECTE CULTURAL BEN SIGNIFICATIU COM ÉS LA MÚSICA, EL CANT CONCRETAMENT. I DE LA MÀ I LA VOLUNTAT DE NA ROSARIO FERRER INICIEN LA SEUA ESTIMULANT EXPERIÈNCIA.

Des de ben menuda he conegut notícies sobre l'activitat i la qualitat de l'agrupació coral Veus Blanques de Canals. Informat d'anècdotes contades per les seues integrants (sobre tot per Paquita Juan, Maruja Cerdá i Mª Josefa Rojas), i la història profunda i els mèrits professionals narrats en primera persona per Na Rosario Ferrer.

Aquells relats han acompanyat la història canalina protagonitzat per un grup importat de dones en l'últim any de la dècada dels seixanta.

■ *Van suposar una fita cultural*

En un inici un grup d'entre 22-26 dones que animades i sostingudes per la incansable energia, la saviesa i el perfeccionisme de Na Rosario Ferrer van aconseguir, en temps record, una qualitat en les seues interpretacions que desencadenaren tota una sèrie de detonants que van suposar una fita cultural en el nostre poble.

Veus Blanques. Com el seu nom indica va ser

una agrupació vocal integrada exclusivament per veus de dona. Va ser constituïda i dirigida per Na Rosario Ferrer Sancho qui va començar a provar veus, segurament, en desembre de 1968. Aquesta era la qüestió principal: La veu.

Cadascuna de les aspirants a configurar el grup al qual se li demanaria un alt grau d'exigència devia comptar amb una veu classificable en una de les quatre tessitures que el conformaven. No era necessari cap formació, tan sols una veu femenina i ganes de treballar. I aquelles dones ho feren de valent!

Aquesta és una de les primeres fotos de la formació. Podem comptar les 22 components inicials però no podem vore-les a totes. En aquesta ocasió Veus Blanques encara vestia amb les seues bruses blanques, faldes grises i sabates negres que cadascuna tenia o demanava emprades a familiars i amigues.

Hi ha vàries fotos de l'agrupació preses mentre estan cantant com aquesta. El fet de ser instantànies impedeix vore clarament a totes les senyoretetes. És per això que quan va arribar a les meues mans la foto que seguidament poden observar va ser molt fàcil reconèixer i posar nom a totes elles.

La foto que adjunte sembla una fotografia oficial ja que, segons informen algunes integrants, no es va prendre després de cap concert si no que van anar a posta a l'església per fer-la i amb la indumentària que després les caracteritzaria. Com poden observar l'altar estava cobert amb teles possiblement amb motiu de les tasques d'ornamentació i pintura del retaule.

En la foto que encapçala l'article podem vore be a totes les integrants d'aquell moment. Pot ser falte alguna. Sense cap intenció d'oblidar-ne a cap, en aquesta ocasió podem reconèixer fàcilment en la imatge a les següents senyoretetes:

(D'esquerra a dreta fila de dalt):

María Sanchis, Finita Llàcer, Enriqueta Arnau, Carmen Arándiga, MariGel Roselló, Mª Adela Requena, Fani Llaudes, Rosita Alventosa, Pepita Arándiga i Carolina Colomer.

VEUS BLANQUES. PRIMERA ACTUACIÓ EN EL SINDICAT AGRARI DE SANT ANTONI ABAT, CANALS. 25 D'ABRIL DE 1969.

(D'esquerre a dreta fila de baix):

Fani Colomer, Amparo Cardona, Cele Soriano, Mª Josefa Rojas, Antonia Navarro, Mª Julia Calatayud, Rosario Ferrer (directora), Mariola Cuenca, Maribel Castelló, Carmen Ferrer, Maruja Cerdá, Paquita Juan i Trini García.

Tenim notícia i consta en altres fotografies que també van pertànyer a l'agrupació: Àngela Arnau, Milagros Arnau, Ana Caparrós, Marina Ferri, Consuelo Ferrer, Mª Amparo García i Conchin Ibáñez.

Aquestes dones, la majoria de les quals comptava amb a penes 20 anys, en qüestió de mesos, sense coneixements musicals i sense cap experiència vocal prèvia va fer la seua primera actuació el 25 d'abril de 1969 en el saló del Sindicat Agrícola de Sant Antoni [Casino Gran] amb motiu del concurs de Cors i Danses de la Secció Femenina.

El 4 de novembre de 2016 en un intent de recuperar records i conèixer més varietat d'opinions vam aconseguir reunir un grup d'elles per conversar durant unes hores. Ens reunirem en casa de Paquita Juan qui, malgrat la seua malaltia, es va alegrar molt de tornar-les a vore i fins i tot ens va cantar algun trosset d'algunes de les sarsueles que tan be interpretava.

FOTOGRAFIA RECENT D'ALGUNES DE LES INTEGRANTS DEL COR. D'ESQUERRA A DRETA Mª JOSEFA ROJAS, ANTONIA NAVARRO, ENRIQUETA ARNAU, FANI COLOMER, ANGELA ARNAU, FINA LLÁCER, AMPARO CARDONA, Mª AMPARO GARCÍA (DARRERE) I TRINI GARCÍA.

A les imatges següents tenen alguns d'estos moments en els quals a més de xerrar no pararen de cantar, entre d'altres, *Agulleta i fil* i *Els pastorets* entre d'altres.

Totes elles coincidiren en que van ser uns temps d'esforç per fer tot el que la directora els demanava vocalment. Sobre tot transmetien que van ser uns mesos de sentir-se a gust per fer una activitat interessant i de qualitat que els va permetre eixir de casa i amb la qual van viure experiències culturals i viatges, tant elles com els seus familiars, que mai hagueren imaginat.

No va ser possible reunir-les a totes per diferents motius. És una tasca que va quedar pendent i possiblement es reprenja pròximament.

Van contar moltes anècdotes que anirem destacant al llarg d'aquest xicotet article que pretén posar en valor a aquest grup de dones i mostrar una part de la recerca realitzada.

Els seus somriures, les mirades i les imparables ganes de cantar van ser la nota més destacable de

l'encontre. Poder retrobar-se amb Paquita Juan, que era la més veterana, va ser un altre motiu d'alegria per a totes.

Dentre totes les experiències que contaren destacaven les 3 i 4 dies d'assajos setmanals i l'alt grau d'exigència que Na Rosario els demanava. No hi havia més camí que l'assaig i la repetició. "*Llargues nits d'assajos i després a les cinc del matí a treballar a la fàbrica...*" comentaren més d'una vegada.

No obstant això, totes elles ho recorden amb un gran somriure i amb molta satisfacció. Conserven fotos, retalls de periòdics i programes dels concerts i certàmens els quals van participar. Moltes actuacions a Canals amb motius molt entranyables com *El dia de la Vejez* o *El dia de les mares*. Conten i no paren de cadascuna de les actuacions i dels viatges. "*Tus saps que be ho passàvem. Anàvem a molts llocs i que bé cantàvem...*". Eixa sí que era una certa veritat.

Recorden especialment la primera actuació del dia 25 d'abril de 1969 en el saló del sindicat

LA PREMSA ES FA RESSÓ DE LA NOTÍCIA. PREMI A LA PROVA PROVINCIAL DEL XVIII CONCURS NACIONAL DE CORS I DANCES.

agrari de Sant Antoni. Era la primera vegada que cantaven en públic i ho van fer amb motiu del concurs de Cors i Danses de la *sección femenina*.

Amb aquella primera actuació van ser seleccionades per a la prova Provincial que es celebraria el 24 de maig en el Teatre Principal de València on va obtenir el primer premi. En aquella ocasió un grup de 9 parelles van ballar les danses en el mateix acte i recorden perfectament: *“Com de gran era l’escenari del Teatre Principal i que difícil els resultava omplir-lo amb les nostres passes”*. Les danses eren dirigides per Rosario Sancho Sanz, el nom de la qual apareix als programes editats de l’època. En la següent imatge es pot apreciar el detall del diari Levante on es dona la notícia.

Vista la classificació d’Alacant i Castelló de la Plana, les canalines van quedar en el primer lloc, quedant així classificades com les millors de la província per a la Prova de Sector el qual encara en aquell moment estava pendent.

Em contava Na Rosario, en les converses que mantinguérem per a redactar els documents per a l’expedient de filla predilecta, que ella mai no va deixar que els representants i jurats de les proves provincials de la *Sección Femenina* per al *XVIII Concurso Nacional de Coros y Danzas* les escoltaren abans de la prova. Ella deia que hi havia uns cors que tenien la fama i eren els preferits, com Alberic, Algemesí o Albaida que ja tenien molta experiència i gran trajectòria. Els va prohibir l’entrada a cap assaig. Quan m’explicava que havien guanyat ho feia amb tot l’orgull pel treball realitzat. Les xiques de Veus Blanques no coneixien aquest detall ni molts altres que Na Rosario va haver de sortejar. Tant ella com les components del grup tenen molt a gala el haver guanyant éssent com era que portaven molt poc de temps cantant juntes.

Van ser les guanyadores i això va permetre que el 27 de novembre de 1969 anaren a cantar al *Teatro Español* de Madrid.

Per fer aquest viatge van haver de fer-se una sèrie de gestions. Com que quasi totes les integrants treballaven en ca Ferri i tenien que absentar-se de la feina durant alguns dies, l’alcalde En José Mollà va ana a parlar amb En Vicente Ferri per a que els donara permís. Aquest va accedir sense cap problema.

Els van acompanyar moltes persones de Canals entre elles, el propi alcalde que sempre ho feia, Marcial Martínez que era un admirador incondicional i també els meus avis paterns, segons em conten.

Sempre que recorden aquesta data conten la gran anècdota del dia: *“Ja estàvem a punt per a cantar i els vestits de les integrants del grup no arribaven”*. Elles i els acompanyants havien anat fins a Madrid amb autobús però els vestits els portava Marina Ferri en el cotxe. Imagineu-se quins nervis i sense possibilitat de comunicar-se!

Uns vestits que havien sigut dissenyats per Pepita Sancho, mestra de “Corte” del Patronato.

> PATRIMONI MÚSICA/CANT

MARUJA CERDÁ, MARINA FERRER I MARCIAL MARTÍNEZ.
TEATRO ESPAÑOL, MADRID. 27 DE NOVIEMBRE DE 1969.

Ella els va tallar tots i cada una se'l va cosir. El color principal de la indumentària era el blanc i portaven un llaç a la cintura només amb nus de color verd

Les sabates blanques, cadascuna les que tenia o li deixaren per a l'ocasió. La directora per a distingir-se portava el vestit verd i la

AIXÍ DE CONTENTES ESTAVEN LES COMPONENTS I ACOMPANYANTS DE VEUS BLANQUES A MADRID.

llaçada blanca. Finalment tot es va solventar i les canalines van guanyar el 3er premi en aquest certamen Nacional.

El pitjor de tot és que amb el fred que feia a Madrid moltes d'elles caigueren malaltes d'una grip molt forta que les va fer estar al llit durant més d'una setmana després del concurs.

El 14 d'agost del mateix any Veus Blanques es van presentar al *XV Certamen Nacional de Habaneras y Polifonia de Torre Vieja* amb la intenció única de participar i tindre una nova experiència en la seua curta vida musical (cinc mesos).

No em resistisc a explicar en aquestes línies la increïble història que va ocórrer en aquell certamen. Quan Veus Blanques es va presentar al concurs, els organitzadors van comunicar a la directora que no podien participar perquè les havaneres que havien de cantar no estaven escrites per a veus de dona sinó per a cor mixt.

PROGRAMA DEL CONCURS DE POLIFONIA I HAVANERES DE TORREVIEJA. AGOST 1969.

PRIMERA PLANA DE LA PARTITURA MANUESCRITA DE L'HABANERA LUZ Y CORAL COMPOSADA PER NA ROSARIO FERRER AMB LLETRA D'ENRIC NAVARRO EXPRESAMENT PER AL CERTAMEN.

Com no podia ser d'una altra manera Na Rosario no va deixar passar l'oportunitat i no es va rendir. Va proposar a Enric Navarro si escriuria una lletra per al Certamen. Ràpidament, com en altres ocasions, Enric va escriure els versos, Na Rosario va escriure la música de l'havanera que seria *Luz y Coral* per a quatre veus de dona i amb la

qual van guanyar el segon premi i reconeixement al millor Cor Regional.

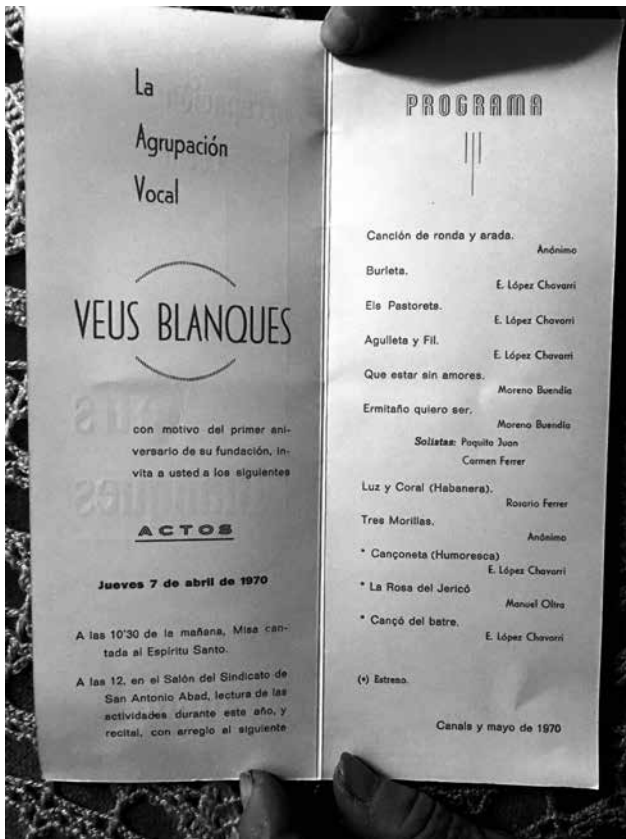
Aquell premi els va saber a glòria ja que, segons conten, mentre anaven en l'autobús cap a Torrevella en ple mes d'agost la directora no els va deixar obrir les finestres per si es refredaven i els afectava a la veu. La temperatura en ple mes d'agost travessant la ciutat d'Elx en un autobús dels anys 60 no necessita més comentari.

Tots aquells fets sempre ressonaren en la meua memòria com una història del passat molt respectada fins que en 2016 va arribar a les meues mans, millor dit a les meues oïdes, un document de grandíssima vàlua. Pot ser, l'únic enregistrament d'un concert de Veus Blanques.

Després d'escoltar la magnífica interpretació d'algunes de les cançons del programa puc comprendre tot el que al llarg dels anys he sentit contar de Veus Blanques. He de confessar que em vaig emocionar en sentir-les per primera vegada.

ACTUACIÓ EN TORREVIEJA. AGOSTS DE 1969.

INVITACIÓ A L'ANIVERSARI DE VEUS BLANQUES, MAIG 1970.

El timbre, l'afinació, el virtuosisme, la finor i els programes tan difícils i personals que portaren als escenaris amb obres inèdites i estrenes absolutes.

Aquesta experiència, aquest document sonor, és el que he volgut transmetre de manera escrita com homenatge a unes dones canalines que, ja fa mig segle, i quan moltes d'elles sols contaven amb una vintena d'anys d'edat van ser un referent.

L'enregistrament que vaig poder escoltar, gràcies a les moltes vicissituds salvades per Ma Josefa Rojas i a la seua generositat, transmetia en directe alguns moments de la celebració del primer aniversari de la creació de l'agrupació.

Es poden escoltar algunes de les peces anunciades al programa:

1. Canción de ronda y arada.....Anónimo
2. Burlita.....E. López Chavarri
3. Els pastorets.....E. López Chavarri

4. Agulleta i fil.....E. López Chavarri
5. Que estar sin amores.....Moreno Buendia.
- 6: Luz y Coral..... Rosario Ferrer/Enric Navarro
7. Tres Morillas.....Anónimo
8. Cançoneta (humoresca)E. López Chavarri *
9. La Rosa de Jericó.....Manuel Oltra *
10. Cançó de batre.....E. López Chavarri *

(*) Estrena

A l'audio s' escolten també les paraules en la veu de Maribel Castelló que a continuació transcriu:

“Ustedes conocen de nosotras nuestras actuaciones, nuestras canciones. Hemos ido a Torrevieja, cantamos en Valencia, en Madrid, pero nosotras queremos mostrarles cómo es el coro por dentro. O sea, una visión de todo lo que hemos hecho durante este año de nuestra ya dilatada vida.

No vamos a hablarles aquí y ahora de nuestros tragos amargos, ni de nuestras largas noches de ensayo, de las mil y una repeticiones, del sacrificio grande que supone el dejar el braserito a las 10 de la noche en el invierno, de dejar la avenida a esa misma hora... Ni tampoco de estas esforzadas chicas que están ensayando a las 12 de la noche con nosotras y son las mismas que al día siguiente están a las 5 de la mañana trabajando en la fábrica de Ferrys en sus puestos de trabajo.

Tampoco lo que supone estar una o más noches preparando una parte de una obra y después cuando ya vamos a repetir creyendo que después de tanto tiempo va a salir bien, entonces alguna que a saber en lo que está pensando, suelta la flautada y allá va todo a tierra otra vez.

O también de lo que cuesta dejarse el programa de la tele a lo mejor o perdernos la película o de esos sufrido grupo de novios que acompañan a sus chicas a las 10 de la noche al ensayo y en fin ahí se termina o de la infinita paciencia de Doña Rosario que de eso habría para hablar un día entero y de su dedicación

a nosotras, de su entrega de su envidiable fortaleza física que nos deja a todas asombradas porque es que nos agota a nosotros y se queda tan fresca...

De eso no queremos hablar. Simplemente queremos contarles nuestras impresiones, nuestros ratos agradables y las realidades de estos sacrificios que no puedeos callarnos.

Tras el tiempo que supone la búsqueda, el acoplamiento de las chicas por voces y el ensayo, este coro hizo su presentación magistralmente dirigido por la incansable Doña Rosario el día 25 de abril de 1969 en el salón del sindicato de San Antonio.

Y ahora con una moral que no hay quien nos pare (...)"

Com a agulla d'or a la gravació també podem escoltar, encara que amb dificultat, els versos que el benivolgut i admirat Francesc Bru dedica a la formació en la seua pròpia veu. Seguidament transcriu tots els que he pogut desxifrar amb claredat:

I com canten les beus blanques!
Crec que no podré!
Estan tan altes!

Veus blanques!

Són llum del cel
Llumenetes que es menegen
com somrients coetets
desinquietant a l'espai.

L'espai és nostre oit
on desgranen capritxoses
les tonalitats que donen.
satisfacció a l'esperit.

És com un ramell de flor
en tons grevosos i aguts
Entre templats i moguts
tonificats pel rebost.

Sou com un riuet formós
d'aigües clares com l'espill
que corren un gran perill
portant un ritme graciós.
Blancs colomins i assutzenes
amb collar verd esperança
Canaris que el cant no els cansa
I el cor a dormir ensenya.

Una explosió de veus clares
de delicada poesia.
Dins de la dolça harmonia
acompassat de fonts d'aigües.

Com una font d'aigua fresca
que sorteix i el vent avalla
Com rossinyol que mai calla (...)

Com la carcassa explosiva
i al cel el cap ple enlluerna.

Com la llum de la llanterna
quan tremolosa (...)

Com el llamp en la muntanya
al clar obscur de la nit
la pluja freda banya.

(...)

Francesc Bru i Juan

A la pàgina següent adjunte la ressenya del diari on el corresponsal Moltó Chorques [Rafael] explica la notícia. On va ocórrer i qui eren els presents en l'acte. Ací tenen tota la informació amb el llenguatge i el relat singular que ens transporten a una altra època.

També podem apreciar el detall de la fotografia d' Enrique Rodríguez on apareixen algunes integrants de l'agrupació, Na Rosario, En Francesc Bru i en primer pla la Senyoreta Maribel Castelló qui va fer d'ama de cerimònies dedicant unes paraules a les companyes i al respectable.

CANALS
ANIVERSARIO DE LA FUNDACION DE LA CORAL VEUS BLANQUES

(De nuestro corresponsal, Moltó Chorques.)
Como ha sido su vida, apreciada y brillante en su corta historia, pero cargada de bellos y emotivos momentos, ha sido también el día del aniversario de la fundación de la Agrupación Coral Veus Blanques. En

y Danza, tras refididas eliminatorias el primer puesto regional, lo que le dio opción a representar en Madrid al sector levantino y conseguir allí un honoroso tercer puesto en su modalidad.
En el intermedio, el poeta y rapsoda Francesc Bru i Juan,

Maria Isabel Castelló, en un momento de su disertación. (Foto: Rodríguez)

la intimidad de sus directivos, cantores y familiares, se ofició una solemne misa en la iglesia parroquial de San Antonio Abad, cantada al Espíritu Santo; y después, en el salón alto del Sindicato Agrícola, ante una selecta concurrencia, la portavoz y crónista de esta organización, señorita María Isabel Castelló Arnaud, dio lectura, de manera fidedigna y a su vez amena, de las efemérides vividas en tan sólo un año de vida de la coral, en la que brillan, entre otras, la actuación en el concurso de habaneras de Torrevisja, donde se consiguió un envidiable segundo lugar en polifonía, ante contrincantes de arriado histórico y valía, como se reúnen en este certamen nacional y como colofón de ello, lograr en el Concurso Nacional de Coros

leyó he hizo sentir, con su exquisita declamación, una poesía de su creación ofrecida a Veus Blanques.
El programa del recital se compuso de las siguientes obras: "Canción de randa y arada", "Burieta", "Ela pastoreira", "Aguileta y él", "Que estar sin amora", "Ermitaño quiero ser", "Luz y coral", "Tres morillas", "Capçoneta", "La rosa de Jerico", "Cancó del beire".
A doña Rosario Ferrer Sancho, competente y activa directora de esta agrupación y a las treinta voces que la componen, la sincera felicitación por sus triunfos, y más aún los deseos de que prosigan en esta tenaz tarea hacia la conquista de triunfos que les enaltezcan y con ello obtengan nuevas glorias a Canals.

Aquesta agrupació va tindre una vida curta però com veuen molt intensa. Després Na Rosario va fundar Renaixença una coral de veus mixtes. En ella es van sumar veus d'home i altres veus femenines de les quals tenim altres notícies. Però això com diu la dita: "Seria un altre cantar".

de la fundación de la Agrupación Coral Veus Blanques. En

En el intermedio, el poeta y rapsoda Francesc Bru i Juan,

Maria Isabel Castelló, en un momento de su disertación. (Foto: Rodríguez)

DETALL DE LA FOTOGRAFIA D'ENRIQUE RODRIGUEZ INCLOSA EN LA NOTICIA.

NOTICIA AL DIARI SOBRE L'ACTE REALITZAT AMB MOTIU DE L'ANIVERSARI DE VEUS BLANQUES.

ESCULTURES DE
MANOLO BOIX SOBRE
ELS BORJA (1997)
FOTOGRAFIADES
A L'ESGLÉSIA
DE LA TORRE.
FORMAVEN PART
DE L'EXPOSICIÓ "ELS
BORJA, VALENCIANS
UNIVERSALS".

LES CASES BARATES

> FRANCESC TORMO

Amb la revolució industrial a l'Europa dels segles XVIII i XIX es produeix una forta migració d'obrers cap a les ciutats que implica la construcció massiva de modestes vivendes per a les famílies migrants.

Les construccions eren d'iniciativa pública i privada, i en molts casos eren les mateixes empreses les que promouien la construcció per als seus treballadors, amb preus i formes de pagament accessibles.

“La seua història comença a mitjan segle XIX amb la Llei d'Arrendaments a Espanya o la Act Labouring Houses a Gran Bretanya o la creació de la Société Française des Habitations à Bon Marché a França (1889). Existeixen moviments similars a Bèlgica, Holanda, Àustria i Itàlia, en-

cara que no tenien, en aquesta època, legislació específica, però sí normativa i reglaments que facilitaven la construcció d'habitatges semblants. Aquestes construccions s'estenen per tota Espanya, a partir de 1911, quan es promulguen la primera Llei de Cases Barates. En 1921 s'aprova la segona Llei de Cases Barates, que durant dictadura de Primo de Rivera en 1925 es fa extensiva a la classe mitjana per Reial Decret. En 1926 el Partit Socialista col·labora estretament amb la Doctrina Cooperativista i recolza el desenvolupament de diverses cases barates a Espanya, com ocorre en el cas de les Cases Barates Pablo Iglesias.” (https://es.wikipedia.org/wiki/Casas_baratas).

El Consell Valencià de Cultura va emetre un informe amb data 28.2.2011 (coordinat per Vi-

> PATRIMONI ARQUITECTURA I VIVENDA

cent Alvarez i Vicente Ferrero) titulat “Informe sobre les vivendes obreres o “cases barates” i el seu valor patrimonial” del qual reproduïm, pel seu valor informatiu, el següent text:

“LES CASES BARATES, COM MODEL DE VIVENDA PER LES FAMILIES OBRERES. Tots els estudis que hem consultat destaquen, cal dir que s’ha trobat una copiosa lletra impresa sobre el tema, com a partir de la Llei de 1911 a tot l’estat va expandint-se un model de vivenda obrera, acollit als beneficis que el govern concedia a aquesta mena d’edificacions.

Les condicions de vida precàries de la classe treballadora durant el final del segle XIX, generades per la industrialització i l’èxode del camp cap les ciutats industrials, va anar creant el que es va anomenar la “qüestió social”, poc a poc, però, els governs van anar buscant mesures que pal·liaren la situació, tant en el que afecta a les condicions de treball, o salarials, com a les de vida.

Un dels aspectes en el que manifestà el reformisme social fou el de la vivenda, així, aleshores, les normes sobre les cases barates, o les vivendes socials, van nàixer per tal de “millorar les condicions físiques de vida de les classes treballadores, augmentant la seua vitalitat i per tant la seua producció, convertint en propietàries a milers de famílies...”.

Aquesta línia va donar com a resultat la legislació del que es va conèixer com “cases barates”, a partir de la llei francesa de 1889. A Espanya, l’Institut de Reformes Socials creat a 1903, per Segismundo Moret, encetaria la tasca legislativa, tender a fer vivendes barates i higièniques, pels obrers, encarregant tal comes al prestigiós urbanista Adolfo Posada, promulgant-ne, com ja s’ha dit, la primera llei de cases barates en 1911 a les que seguirien altres lleis o normes, com serien la de 1921, o la llei de cases econòmiques de 1925. Posteriorment, es va ampliar la concepció proteccionista cap a les classes mitjanes, com a conseqüència de noves concepció-

CONSTRUCCIÓ DEL GRUP DEL CARRER DE SANT JOAN DE RIBERA.

CONDICIONANT EL CARRER DE SANT JOAN DE RIBERA.

ons arquitectòniques i socials, així, va haver una nova llei la de 1935, d'escassa aplicació.

Inicialment, aquestes vivendes es van construir a les perifèries de les ciutats, de vegades formant-ne colònies o grups; posteriorment, especialment a partir de la primera guerra mundial, es van anar fent als nuclis dels nous espais urbans o eixamples, dirigides, per tant, a un espectre social més ample com el cas de la Finca Roja, o els xalets dels periodistes a la ciutat de València.

....

En general hi ha dos models, el de la vivenda unifamiliar amb jardí, o el de blocs, en quadrícula, que van seguir el model vienès, del barri MARX. Com elements rellevants d'aquesta mena de vivendes es destacava el preu assequible de lloguer, o la propietat, degut a les ajudes, així com, també, els elements tant externs com interns de les construccions. Als blocs o grups es remarcava, com en diversos congressos d'arquitectura es va acordar, l'existència de patis amplis, amb elements compartits o comunitaris.”

A l'apartat final de “Conclusions”, dit informe assenyala:

“—En funció del valor de les edificacions esmentades, resultaria oportuna una especial tasca d'estudi i investigació, fixant-ne les condicions d'adaptació als nous temps, així com la substitució dels elements impropis i inadequats existent en alguns casos.

—Conseqüentment amb el que s'ha apuntat, s'hauria d'adoptar la declaració escaient d'aquestes cases o vivendes com Bé d'Interés Cultural o de Rellevància Local.”

Per part de l'Associació Cultural La Pebrella aquest informe complet es va fer arribar a l'Ajuntament de Canals el 4 de gener de 2017 (Registre d'entrada núm. 55) acompanyat d'un escrit on es demanava que “s'inicien els tràmits escaients per declarar dits edificis com “Bé d'Interés Cultural” o “Bé de Rellevància Local”, segons la normativa vigent. D'aquesta manera es podrà protegir com cal esta part del nostre patrimoni”. Fins ara, agost de 2018, l'associació no ha rebut cap resposta al respecte ni consta cap actuació.

RÈTOL DEL GRUP VIRGEN DE LOS DOLORES.

CASES BARATES A CANALS

A Canals aquests habitatges arriben amb el franquisme a les darreries dels anys 50, puix no hi han experiències anteriors, construint-se 100 vivendes al límit del poble, concretament a la partida de Quèrnes, al costat del barri dels Fornets. L'organisme oficial promotor fou la "Delegación Nacional de Sindicatos" i l'"Obra Sindical del Hogar y de Arquitectura".

Les primeres 50 unitats es van construir en 1956, als carrers de Mariano Benlliure (aleshores del General Mola), de les Terrisseries (Alfarerías) i de José de Ribera "L'Espanyoletó", denominant el grup com "Virgen de los Dolores". A la inauguració, el 22 de juliol de 1957, va assistir el governador civil Jesús Posada Cacho.

Les següents 50 unitats son construïdes en 1959, als carrers de Sant Joan de Ribera, amb la denominació "San Antonio Abad". En aquest cas fou un ministre de treball, Fermín Sanz Orrio, el que va inaugurar les vivendes el 24 de maig de 1960.

CARACTERÍSTIQUES

Els grups estan dividits en patis amb 4 vivendes cadascun, dues a la planta baixa i dues al primer pis. La grandària és d'al voltant de 53 m², més un corral-traster de 16 m². aproximadament. Aquestes mesures varien, encara que molt poc, puix hi han 4 tipus diferents, A-B-C-D. Al plànol que reproduïm podem veure la distribució, amb el mateix criteri per a totes: 3 habitacions, menjador, cuina i bany. Els cor-

RÈTOL DEL GRUP SAN ANTONIO ABAD.

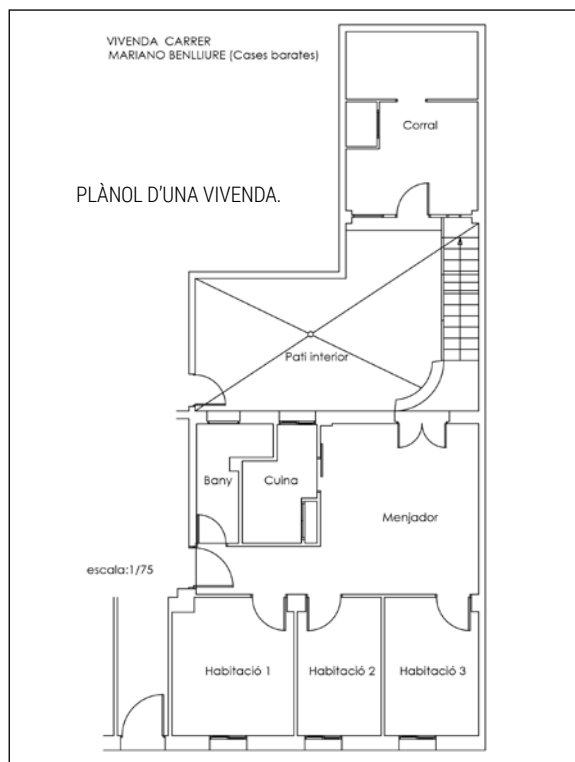
CASES BARATES ENTREGA DE CLAUS. A LA DRETA, RAFAEL GRAU PENADÉS, ALCALDE DE CANALS. I A LA SEUA DRETA EL MINISTRE FERMIN SANZ ORRIO.

als de les 4 vivendes es troben a la planta baixa. Malgrat les reduïdes prestacions dels habitatges, foren molt desitjats i apreciats a l'època. Comptar sols amb una planta baixa i un primer pis per pati i el llarg termini per al pagament les feren ben atractives.

PREUS I FINANÇAMENT

Les vivendes foren sortejades entre tots els sol·licitants, que pagaren entre 62.000 i 85.000 ptes. (372,60 € i 510,86 €, respectivament), segons el tipus, a liquidar en un termini de 50 anys.

(Les fotografies antigues son obra del canalí José Sancho Úbeda. Reproduïdes del magnífic llibre CANALS, PASSAT REVELAT (2000).)

CASES BARATES, INAUGURACIÓ (24-5-1960).

SALUTACIONS FEIXISTES EN LA INAUGURACIÓ DE LES CASES BARATES.

> PATRIMONI ARQUITECTURA I VIVENDA

EL GRUP DEL CARRER DE SANT JOAN DE RIBERA ACTUALMENT.

FOTOGRAFIA ACTUAL D'UN PATI DE 4 VIVENDES.

FOTOGRAFIA PANORÀMICA ACTUAL DEL CARRER DE MARIANO BENLLIURE.

Canals[®]
terra, aigua, foc

El culte a sant Antoni **i la seua llegenda a Europa**

> PHILIPPE WALTER (UNIVERSITAT DE GRENOBLE)

EL CULTE I LA LLEGENDA DE SANT ANTONI A EUROPA SE'NS PRESENTA COM UN PROCÉS DE CONSTRUCCIÓ CULTURAL SORGIT DE LA SIMBIOSI ENTRE ORIENT I OCCIDENT, I ENTRE ELS RITUS POPULARS I EL CRISTIANISME. A TRAVÉS DE LA TRADICIÓ ORAL I ESCRITA, PODEM ENTENDRE COM S'HA ANAT EDIFICANT LA IMATGE D'UN SANT A PARTIR DELS SEUS TRETOS MITOLÒGICS PRIMITIUS. S'HA DE PRESTAR ATENCIÓ TANT ALS ASPECTES CULTES COM POPULARS PER COMPREDRE'N TOTA LA SEUA RIQUESA I LA SEUA REPRESENTACIÓ EN LA NOSTRA TRADICIÓ.

ESCULTURES DE SANT ANTONI I EL PORQUET
A HAMBURG ALEMANYA)

Estudiar el culte rendit als sants a Europa sempre condueix a admetre que hi ha dos corrents de formació: un relacionat amb la tradició oral, d'origen popular i folklòric, i un altre, relacionat amb la cultura escrita, d'origen clerical i erudit. Estos dos corrents

coexisteixen molt sovint, però no s'expliquen de la mateixa manera. El corrent culte s'analitza a través dels textos hagiogràfics i de tots els testimonis escrits sobre el sant, mentre que el corrent popular arrela en l'ànima dels pobles i en els ritus seculars que solen ser pràctiques arcaiques cristianitzades.

El personatge de sant Antoni no n'és cap excepció. La figura de sant Antoni la coneixem a través de textos hagiogràfics dignes de respecte, amb una llarga tradició escrita que es remunta al segle IV. Però també es fa present en una veneració popular que es manté viva en nombroses regions d'Europa continental, especialment a Espanya. Cal distingir la vida d'aquest sant i la veneració de què és objecte per captar correctament tots els seus aspectes populars o cultes, folklòrics o pròpiament religiosos.

LA LLEGENDA DE SANT ANTONI

Els escrits hagiogràfics.

Nombrosos relats hagiogràfics tenen per objecte sant Antoni. La font més antiga de què disposem és la *Vita Antonii* de sant Atanasi, bisbe d'Alexandria al segle IV, contemporani i amic d'Antoni (1). Aquest document, del qual existeixen versions copta, siriana, armènia, geòrgica, etiop i eslava (2), és, al cap i a la fi, "el resultat

ESCULTURES DE SANT ANTONI I EL PORQUET A GRONAU (ALEMANYA)

d'una trobada entre l'Orient i l'Occident cristià". Dirigint-se a un públic llatí, Atanasi descrivia el model de les virtuts cristianes orientals. És probable que li encarregaren la *Vida d'Antoni* monjos occidentals que devien conèixer-lo per les seues estades a Trèveris i a Roma. De fet, el prefaci de l'hagiografia es dirigeix a ells: "*Una dura batalla, la que iniciu amb els monjos d'Egipte, en suggerir-vos iguals, o fins i tot superiors en la vostra asceti virtuosa, perquè també en el vostre país hi ha monestirs i és cèlebre el nom dels monjos*".

Traduïda al llatí per Evagri d'Antioquia(3) abans de l'any 373, la *Vida d'Antoni* no va tardar massa a donar fruits. Els monjos d'Europa, que veïeren en ella els principis fonamentals de la vida ascètica, la van acollir amb entusiasme. Va influir profundament en la concepció del monacat a Europa i, gràcies a nombroses adaptacions i reescriptures, es va estendre per tot arreu. Per exemple, al segle VIII a Irlanda, un monjo anomenat Fèlix imita la vida d'Antoni redactant la biografia de l'ermità Guthlac (mort al 714). En ella, els dimonis arrosseguen al sant a l'infern i als pantans. La vida exemplar d'Antoni es va convertir en poc temps en una mena de referència per a tot l'Occident cristià. També inclou un veritable testimoni de les primeres manifestacions del monaquisme (4), però també de certs temes que es poden qualificar de mítics (les metamor-

fosis del diable en són l'exemple millor reflectit). Aquest important text de l'hagiografia cristiana es coneix a grans línies: Antoni va néixer l'any 251 en un poble anomenat Coma (que, en grec, significa "somni profund"), proper a Heràclia, en Arcàdia (Alt Egipte). Educat sota les regles cristianes per uns pares adinerats, ben prompte comença a mostrar un acusat gust per la soledat i el recolliment. Orfe als divuit anys, ven tots els seus béns després d'escoltar l'Evangelí i llega els seus diners als pobres. Instruït al costat d'ascetes, Antoni es decanta per l'aïllament per acabar triant el camí del desert (5). Abunden els atacs del diable, més coneguts sota el nom de temptacions, i la trajectòria d'Antoni està sembrada d'emboscades. El diable tempta el jove Antoni, no només en forma de dona de gestos impúdics, sinó també amb l'esperit de la fornicació, en forma de nen negre. L'autor recorda que "per tal de fer el mal, el diable pot prendre fàcilment moltes altres formes". Tendeix sobretot a transformar-se en animals salvatges. El relat d'Atanasi conté una important demonologia, i les aferrissades lluites entre Antoni i el diable representen dos terços de l'obra (6). El sant, però, roman impassible davant aquests assalts —manifestant així una virtut que en grec es diu "hesyquia", o *serenitat del just*—, surt sempre victoriós del combat contra Satanàs i, quan flauegen les seves forces, Déu el reconforta (7).

La resta de la vida d'Antoni se centra en els seus ensenyaments i en el seu poder de taumaturg (curació de Fronton, de la jove de Busiris, de la verge Policracia, dels posseïts...). La part secular de la vida de l'eremita consisteix principalment en la seva intervenció en la lluita contra l'arrianisme, heretgia llançada per Arrio (8). Antoni acudeix a Alexandria per refutar-lo. S'enfronta llavors al martiri, durant la persecució de Maximino en el 311, i mor en el 356, després d'haver assolit els 105 anys d'edat. L'inhumaren dos dels seus deixebles, Amatas i Macari, al desert de la Tebaida. La seva sepultura a la muntanya Quolzim es descobreix al 532, i les seves restes abandonaran la terra d'Egipte en el 704, rumb a Constantinoble.

> PATRIMONI LES NOSTRES FESTES

Les llegendes d'Antoni.

La *Vita Antonii* d'Atanasi és el text hagiogràfic sobre aquest sant més antic que es coneix, però en l'Edat Mitjana es difonen nombroses versions d'una llegenda del sant que no procedeix d'Atanasi exclusivament. Encara queda molt per estudiar sobre aquesta tradició llegendària. La versió de la vida d'Antoni difosa per la *Llegenda Daurada* de Jacobo de la Voragine no conté pràcticament res del text grec d'Atanasi (9). En realitat, s'ha de concebre la llegenda d'un sant com una onada inestable d'escriptures i reescriptures que pateixen les vicissituds de la seva adaptació a un entorn, a una llengua, a un context històric (10). Així, estan lligats a la vida d'Antoni diversos episodis posteriors el caràcter llegendari dels quals no ofereix cap dubte: el relat del descobriment ("inveniçó") de les seues relíquies, el del seu trasllat d'Egipte a Constantinoble, d'allí al Delfinat i finalment a l'abadia de Saint-Antoine-des-Champs. La història de sant Antoni, doncs, es compon d'aportacions llegendàries diferents, que corresponen a diverses etapes del desenvolupament del seu culte. Estudiarem a continuació aquest culte, tot posant l'accent una vegada més en els trets diferents i millor o pitjor conservats en les diverses regions d'Europa que mantenen viu el record del sant.

RENDIR CULTE A SANT ANTONI

El naixement d'un culte oficial.

Entre la mort d'Antoni (segle IV) i el principi oficial del culte que se li rendeix a Europa al segle XI hi ha set segles de buit aparent que els historiadors no arriben a explicar-se. Tot i l'enorme influència de la *Vita Antonii* com a text hagiogràfic i com a model de vida cristiana, cal destacar que l'Església romana no va instituir un culte oficial a aquest sant abans del segle XI. No és així a l'Orient, on, des del segle V, sant Eutimi, abat de Palestina, celebrava el dia de sant Antoni el 17 de gener. I si el sant consta en el martirologi geronimià a Occident en aquesta mateixa data (11), és probablement per influència oriental.

De fet, a partir del segle XI, la figura de sant Antoni no és ja només objecte de culte a Occident, sinó que suscita indirectament l'aparició d'un orde monàstic —els antonians—, del qual es converteix en el sant patró.

De tota manera, és interessant observar com es desenvolupa el culte occidental a sant Antoni en Europa a partir del segle XI. Existeixen diverses explicacions per a aquest fenomen: una és llegendària; l'altra, més aviat històrica.

La versió llegendària es troba en l'*Antoniane*, d'Aymar Falco, a qui preocupava en gran manera el donar als antonians un origen meravellós digne de la grandesa de l'orde. Pel que sembla, Josselin traslladà les relíquies de sant Antoni a l'any 1070 de Constantinoble al Delfinat. Josselin, que es trobava en peregrinació a Terra Santa, era hereu del seu pare Guillem, anomenat el Cornut, descendent dels comtes de Poitiers, baró del Viennois, Senyor de Chateauneuf d'Albenc, de Motte Saint Didier i d'altres terres. De tornada al Delfinat, Josselin empra les relíquies com a talismà en 150 les seves expedicions de guerra amb la finalitat d'assegurar la victòria. Les autoritats eclesiàstiques es disgusten davant semblant ús, i el cominen a dipositar les relíquies en un lloc digne d'elles. Josselin les diposita a l'església parroquial de Motte au Bois (o Motte saint Didier), burg que prendria ràpidament el nom de Saint Antoine (avui dia Saint Antoine-l'Abbaye) (12).

La versió històrica diu que les relíquies de sant Antoni (veritables o falses, encara que l'Edat Mitjana no reparés molt en l'autenticitat d'aquestes restes) van ser cedides per Guy de Borgonya, llavors arquebisbe de Vienne i futur papa que s'anomenaria Calixt II. Aquest mateix personatge, renyit amb el bisbe Hug de Grenoble, va consagrar l'església de Sant Antoni i va confirmar l'autenticitat de les relíquies en 1119 amb el consentiment d'Urbà II, i amb la finalitat d'estendre el seu poder espiritual i temporal per tota la regió. L'explicació històrica ens sembla evidentment més versemblant, ja que inscriu el destí del sant en

una xarxa d'influències tant polítiques com religioses que quadra perfectament amb la complexa situació de l'Edat Mitjana, en què religió i política es van entremesclar profundament. En 1088, uns monjos benedictins són destinats a Montmaour (regió de Provença) per supervisar la construcció de l'església on jauran les relíquies precioses i assegurar l'acolliment dels pelegrins. Es funda també la Casa de l'Almoïna, a mans d'un orde religiós d'hospitalaris, per ajudar els pobres i els malalts, i especialment les víctimes del "mal dels ardents".

A mitjan segle XII, després d'haver estat fundades diverses cases a Itàlia, Alemanya i a Flandes, se'ls concedeix, als hospitalaris (13), el dret a la col·lecta, a l'exempció de tributs i peatges i a privilegis particulars. Es multipliquen llavors les fonts de conflicte amb els benedictins, que acabaran sent expulsats en 1289, i oficialment acomiadats pel papa Bonifaci VIII al 1297. La Casa de l'Almoïna s'erigeix en abadia i els hospitalaris es converteixen en canonges de l'orde de Sant Antoni (14). Es distingeixen per una medicina innovadora i prodiguen cures específiques a partir de la carn o del greix de porc: unguents, beuratges, alimentació desproveïda de sègol (un dels seus fongs provocava el mal dels ardents) i amputació de membres gangrenats a càrrec de cirurgians laics.

L'Abadia de Sant Antoni es converteix, així, en una ciutat de pelegrinatge coneguda a tot arreu. A Europa brilla amb tal força que aviat comencen a proliferar filials per tot el continent.

El culte popular i folklòric a sant Antoni.

No obstant això, ni la versió històrica de la instal·lació de sant Antoni al Delfinat ni la llegendaria resulten satisfactòries. Queda per comprendre per què aquest sant d'Orient es llança a una nova carrera (pòstuma) a Occident i ni més ni menys que en una regió bastant aïllada dels Alps on mai va poder haver estat en vida, ja que sempre va viure a Egipte.

La festivitat de sant Antoni és el 17 de gener,

FESTA DE SANT ANTONI ABAT A CASTELNUOVO DELLA DAUNIA (FOGGIA-PUGLIA, ITÀLIA)

en ple hivern. Aquesta data dona peu a nombroses celebracions a tota l'Europa rural continental, on se sol invocar al sant principalment per combatre les epidèmies. A la regió del Delfinat per exemple, l'arxivista Pilot de Thorey assenyalava al segle XIX l'existència d'oratoris de sant Antoni que eren objecte de gran veneració. S'acudia allà en peregrinació el 17 de gener perquè el sant protegira les famílies del tro, del foc, dels gossos rabiosos, dels bruixots i bruixes i dels accidents de tot tipus. També se li demanava que protegira els animals de les epizoòties, i els cavalls del borm (15).

A sant Antoni se'l coneix principalment per curar. Així mateix, és universalment cèlebre per la seva relació amb un foc (el foc de sant Antoni) que es tradueix en l'Edat Mitjana per una malaltia anomenada "mal dels ardents" (16). Esta epidèmia, que es contraïa per intoxicació alimentària, va causar estralls en tot Europa (17). En 1596, la facultat en medicina de Marburg, a Alemanya, atribueix l'origen d'aquest mal al sègol amb ergotina (un fong paràsit) que enverina la sang. La malaltia es presenta sota dos aspectes diferents: un convulsiu, l'altre gangrenes. Produeix lesions irremediabls: els músculs s'agarroten, els membres es gangrenen, i apareixen nafres purulentes i nauseabundes. Els malalts pateixen freqüentment estats al·lucinatoris propers a la demència. Davant d'aquest mal, l'únic

IMATGE DE SANT ANTONI ABAT A LA PROVÍNCIA DE NÀPOLS (ITALIA).

recurs és el poder miraculós d'un sant, i no és estrany que sant Antoni fos triat per intercedir. No oblidem que l'Edat Mitjana atribuïa les malalties a l'acció demoníaca. Les víctimes del foc de sant Antoni, per les convulsions i els crits que cap medicament aconseguia calmar, semblaven realment estar posseïts pel diable. Però la llegenda de sant Antoni conta que el sant va ser sotmès a les temptacions del diable i que les va resistir. El patiment de sant Antoni durant les temptacions diabòliques s'ha comparat al sofriment que causa el mal dels ardents. Per tant, per als malalts, obtenir l'auxili de sant Antoni era obtenir alleujament, o fins i tot la curació de la seva malaltia.

Els pelegrins acudien a Sant Antoine-l'Abbaye per curar-se o protegir-se d'un possible atac de la malaltia. El ritual consistia, per al malalt, en beure el sant vinage, relíquies d'Antoni immerses en vi. Aquest costum va haver de perdre's, segons el folklorista Arnold van Gennep, a finals del segle XVI.

PROCESSÓ DE SANT ANTONI ABAT A ITÀLIA

Existeixen alguns ritus associats al culte popular a sant Antoni: els ritus del foc i els pans de sant Antoni. Podem veure'ls en el Delfinat i també en altres regions franceses (Pirineus) i europees. S'ha d'indicar, però, que aquests ritus no tenen cap llaç evident amb els textos hagiogràfics que coneixem. Possiblement, s'han constituït amb independència d'ells.

Els ritus del foc, desconeguts a França, són de pràctica comú a Espanya. L'obra d'Antoni Ariño (18) els descriu minuciosament. La foguera de Canals té el foc com a centre de tot el ritual popular associat al sant. S'erigeix una foguera de divuit metres d'altura en honor del patró de la localitat, que és sant Antoni. El ritu comença el 8 de desembre a mitjanit, amb el primer tronc de la foguera. Es comença a muntar la foguera la nit de Sant Silvestre, i s'acaba el 13 de gener.¹ El 16 de gener es crema la foguera. El 17 de gener s'organitza una gran processó en honor a sant Antoni i el 18 de gener, dia dels Parells, es beneeixen els animals domèstics. Un cop acabada la benedicció, els Parells desfilen pels carrers del poble per tirar regals al públic.

En nombroses regions, s'invoca sant Antoni contra les cremades i els incendis. És el patró dels gremis relacionats amb el foc (bombers, ferrers, arcabussers, terrissaires). En el Delfinat, per

¹ Les dates són errònies: el muntatge de la Foguera comença l'1 de gener i no hi ha una data fixa d'acabament, que sol ser un parell o tres dies abans de la cremada.

conjurar el foc, se solia donar la volta a la casa en flames amb un toro (ritual de circumval·lació), i després se sacrificava el bou i es venia a peces. Els diners aconseguits se cedien a sant Antoni (19).

A Hongria, hi ha un ritual semblant per als porcs. Els porquerols hongaresos produeixen foc girant una roda al voltant d'un eix de fusta envoltat de cànem i fan que els seus porcs passen a través de la foguera per protegir-los de la malaltia. James Frazer, que va descriure aquesta tradició, assenyala també que en certes regions muntanyenques de Saxònia hi ha el costum del foc salvatge. Per mantenir les malalties allunyades del bestiar, es porta aquest foc entre els porcs, les vaques i finalment les oques (20).

Una sèrie de ritus relatius a sant Antoni són propis del País Basc (21). En aquesta regió, se celebren rituals particulars de purificació el dia 17 de gener. Els animals domèstics són obligats a saltar per sobre de la foguera de Nadal que s'encén de nou el dia de sant Antoni. També s'obliga els animals a donar tres voltes a una ermita dedicada a sant Antoni (en Urkizuaran d'Elorrio). Per aquesta desfilada, es col·loquen de vegades campanetes en la cua dels animals, com a Allo (Navarra). En certes localitats de Navarra, es planta una creu de sant Antoni i s'obliga els animals a donar tres voltes al voltant de la mateixa. En Urkiola, el dia 17 de gener, es beneïen antigament les campanetes col·locades a la cua dels animals. Es considerava que conjuraven la mala sort. Segons l'etnòleg José Miguel de Barandiaran, el costum es remuntaria a l'edat del bronze. La benedicció religiosa hauria cristianitzat aquest ritu sense fer-lo desaparèixer.

Els ritus relacionats amb els panets de sant Antoni estan més localitzats. En el Delfinat, antigament, el 17 de gener es repartien uns panets que segons la creença popular protegien de les epizooties. Prevenien la pesta, la ràbia i el foc. Es pensa que l'origen d'aquest costum es remunta a uns pans semblants procedents de Saint Antoine en Viennois; cap al segle XII, els malalts acudien allà en peregrinació per tal de guarir-se del foc

PROCESSÓ DE SANT ANTONI ABAT A GIARRATANA A RAGUSA (SICILIA, ITÀLIA)

de sant Antoni o foc de l'infern. Els monjos antonians que probablement van donar origen a la tradició curaven ells mateixos els malalts amb pa candial sense ergotina. No obstant això, cal destacar que per al dia de sant Blai (3 de febrer), se segueix un costum semblant: es reparteixen panets ovalats que en teoria protegeixen del mal de coll i de la ràbia. Sant Blai i sant Antoni semblen haver-se repartit la devoció segons el terreny. Allà on es rendeix culte a sant Antoni és difícil trobar-ne a sant Blai i viceversa.

Tots aquests ritus semblaven independents els uns dels altres. I no obstant això, es poden explicar una mica més si se'ls acosta a la mitologia carnavalesca. Així doncs, enfocarem a continuació els llaços entre Antoni i el Carnaval.

Sant Antoni i Carnestoltes.

Sabem que el culte als sants es va desenvolupar per cristianitzar les velles creences paganes, és a dir, per orientar cap a la religió cristiana ritus, mites i llocs que corresponien a divinitats paganes (o precristianes) (22). El folklorista francès Arnold van Gennepe (23) afirma que sant Antoni, "com a protector de cavalls, rucs i mules en Savoia, s'ha de comparar amb la deessa eqüestre Epona i amb el déu Mulo (Mart Mullo). El cavall era un animal sagrat per a nombroses tribus gal·les" (24). El problema és que no hi ha res en la tradició antonina que corrobore la relació particular del sant amb els cavalls (25).

> PATRIMONI *LES NOSTRES FESTES*

PROCESSÓ DE SANT ANTONI ABAT A SAN SEVERO (FOGGIA, PUGLIA-ITÀLIA).

En canvi, hi ha un animal que sí s'associa insistentment amb sant Antoni, i és el porc. Un col·loqui (26) recent sobre la mitologia del porc (abril 1998) a Saint-Antoine-l'Abbaye va donar lloc a observacions molt interessants sobre aquest animal, objecte de culte en el Delfinat, en l'època celta per exemple. Saint-Antoine-l'Abbaye està envoltat de boscos i la presència de porcs salvatges (senglars) podria explicar l'interès que es va prendre l'Església en cristianitzar un emplaçament completament bolcat en aquest emblemàtic animal.

No obstant això, no tenim documents per provar la continuïtat del culte del porc / senglar des dels celtas fins a l'Edat Mitjana, perquè fins al segle XIV no es comença a representar sistemàticament sant Antoni amb un porc. Es podria pensar que l'Església a l'Edat Mitjana va tractar d'ocultar la relació de sant Antoni amb un animal que en la Bíblia es considera impur, tot i que aquesta associació no hauria suposat cap vexació per al poble;

però només és una hipòtesi que encara està per demostrar. No obstant això, és cert que, a través del porc, sant Antoni guarda una estreta relació amb l'univers de Carnestoltes. El folklorista espanyol Julio Caro Baroja va estudiar la curiosa figura del rei dels porquerols en sant Antoni (27). En Madrid, els porquerols de la ciutat triaven un rei dels porquerols. Aquest costum es desenvolupava a la capella de Sant Blai, camí d'Atocha. Tots els porquerols es reunien amb els seus animals, adornats amb cintes i esqueselles de plata al coll. S'organitzava una cursa de porcs, i el primer a arribar a un abeurador ple de menjar era proclamat rei dels porcs. Es triava un porquerol per sorteig, i se'l disfressava de sant Antoni. Amb un bastó per ceptre i una campaneta dringuejant, es muntava en un ruc adornat amb caps d'all i naps i es dirigia a l'ermita de Sant Antoni. Li seguia tota la manada de porcs, amb el rei dels porcs al centre, i la desfilada resultava un estrèpit de campanes, visques i tambors. Finalment, s'assistia al triomf del rei dels porcs, sempre amb gran rebombori, entre cants i borratxeres. Els monjos antonians donaven llavors la seva benedicció al que seria pinso per la manada (palla i ordi), així com al pa destinat a la companyia. Dibuíxaven la creu del sant (el tau) en els pans. A continuació, i sempre que no ploquera, s'encenien fogueres i es donava un gran festí al seu voltant.

La celebració de Carnestoltes està estretament relacionada amb sant Antoni per motius relacionats amb el calendari, principalment. El 17 de gener (dia de sant Antoni) cau en ple període carnavalesc, en l'època en què es permet menjar carn i greix (28). I el porc és l'animal gras per excel·lència. El 17 de gener és, doncs, el moment en què es mata el porc, i aquest ritu és essencial. Cal entendre'l en relació al tema del viatge de les ànimes. Per al folklorista Claude Gaignebet, sant Antoni amb el porc apareix "com una de les personificacions d'una divinitat carnavalesca que, en la matança del porc, assegura la supervivència de l'espècie. Empunyant el seu bastó de campanetes apotropaiques, lluita contra els dimonis i garanteix l'ànima de l'espècie, simbolitzada

pel seu propi animal, i la seua presència en el més enllà” (29). Las ànimes en migració cap al Purgatori remeten al poder que Antoni exerceix sobre el foc (recordem la importància de la foguera de Carnestoltes i de la de sant Antoni a Canals). El sant combat amb els dimonis a les portes de l’infern. A Itàlia, a la regió de Friuli, és sant Antoni el que porta el foc als humans després d’haver-lo robat al calder diabòlic. També és responsable de grans devastacions en els inferns en portar d’allí a les ànimes presoneres del diable. Per tant, és un conductor d’ànimes. De vegades, és el seu porc el que porta el foc a la punta de la cua en flames. Tots els ritus relacionats amb sant Antoni poden, doncs, explicar-se en funció de les creences fonamentals referides a un més enllà simbolitzat pel foc infernal.

Un detall ho demostra. El porc gruny, i aquest grunyit s’associa lingüísticament a un instrument de música: el rombe *rundún*, a la província de Santander, i *rumbón* en la de Múrcia, freqüentment associats a ritus relacionats amb la mort. A Còrsega, es reconeix la companyia dels morts pels grunyits que emeten els porcs que rondan per la mala herba (30). El mateix passa amb l’aldarull de la festa madrilenya del rei dels porcs.

En definitiva, és ací on s’encreuen els ritus populars i el cristianisme. En tots dos casos, sant Antoni és una espècie de guia de les ànimes. És un mestre reconegut i un iniciat en els secrets del més enllà. És un dels sants medievals la llegenda dels quals es submergeix molt lluny en un passat indubtablement precristià. El cristianisme l’hereta no per destruir-lo (perquè el sant conserva en la llegenda cristiana els seus trets mitològics primitius), sinó per accentuar el seu record espiritual, que reuneix el missatge evangèlic i un vell xamanisme euroasiàtic.

NOTES:

1. Edició: Athanase d’Alexandrie, *Vie d’Antoine*, ed. i trad. G. J.M. Bartelinck, París. Cerf, 1994 (Sources chrétiennes, 400)
2. G. Garitte, *S. Antonii Vitae versio sabidica, de Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium* 117-118, Louvain, 1939-1967. R. Draguet, *La vie primitive de S. Antoine conservée en syriaque*, CSCO 417-418, Louvain,

Carissimi amici,
 Fratelli nella fede della città di Cicciano, anche quest'anno, com'è tradizione, desideriamo fare festa insieme in onore di Sant'Antonio Abate e, pertanto, dal profondo del mio cuore vi chiedo: viviamo con fede, gioia e amore questa bella e antica festa!
 Le tradizioni sono un elemento essenziale della nostra vita, sono un dono che ci viene dal passato. I nostri avi, in situazioni spesso dolorose della vita, hanno fatto esperienza della protezione e l'intercessione della Vergine Maria e dei Santi e hanno voluto tramandare ai figli che Dio è buono e che attraverso i Santi continua a manifestare la sua Misericordia.
 Questo dono prezioso, che ci viene dal passato dobbiamo riscoprirlo, farlo nostro, chiedendoci quale il fondamento della tradizione! Altrimenti corriamo il rischio di dilapidare il dono stesso: perché festeggiare Sant'Antonio? Perché fare la processione? Perché accendere i falò? Perché fare le tammurriate?
 Se il Santo non continua ad essere per tutti noi una fonte di speranza che nasce dalla sua e dalla nostra fede, corriamo il rischio che la festa diventi vuota e con gli anni poco interessante!
 *Antonio, il santo trasfigurato dall'intimità col Signore, il monaco duramente provato nella lotta contro le tentazioni, l'uomo spirituale, sottile conoscitore e interprete delle Sacre Scritture, profondo esperto dell'animo umano (L. Cremaschi)
 Il suo esempio aiuti tutti e in particolare i giovani, a seguire Cristo senza compromessi; sostenga i malati, nei momenti di sconforto e di prova; e stimoli gli spinti a non trascurare la preghiera nella vita di ogni giorno.

GRAZIE A TUTTI E BUONA FESTA! *Il parroco p. Mariano*

PROGRAMMA CIVILE-RELIGIOSO

SABATO 13 GENNAIO 2018	Tammurriata Nella notte dei falò con MARCELLO COLASURDO e paranza "E' mac o sol c'a' spund" (evocazione a S. Antonio) GERARDO AMARANTE e paranza "Spaccapese" PINO IOVE con "A Peteca" di Somma Vesuviana ISODORO CASO e paranza "Ro tramuntan" (canzone dei prigionieri) ORGANIZZAZIONE FONICA "DITTA SUMMESE SERVICE" - CICCIANO CIRCOLATA DI CANTINE E TARTO BUON VINO A CURA DEL CONFRATTO
Ore 18,00: Luffa sacra e sculture di Sant'Antonio Abate ed esposizione sacra immagine del Santo DOMENICA 14 GENNAIO 2018 Ore 8,30: Santa Messa	
LUNEDÌ 15 GENNAIO 2018	
Ore 18,30: Santa Messa	
MARTEDÌ 16 GENNAIO 2018	
Ore 18,30: Santa Messa	
MERCOLEDÌ 17 GENNAIO 2018	
Ore 7,30: Santa Messa	
Ore 11,00: Santa Messa	Ore 8,00: Santa Messa <small>Al termine della celebrazione inizia l'Edizione Processionale della Santa Immagine di</small>

PROGRAMA DE FESTES DE SANT ANTONI ABAT DE CICCIANO (NÀPOLS-ITÀLIA).

1980. Segons ell, aquesta versió podria descriure una vida grega primitiva, amb copticismes, perduda, de la qual la Vida grega seria una adaptació. Aquesta afirmació va ser rebatuda per R. Lorenz, "Die griechische V. Antonii des Athanasius und ihre syrische Fassung", *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 100, 1989, pàgs. 77-84 y L. Abramowski, "Vertritt die syrische Fassung die Ursprüngliche Gestalt des Vita Antonii?", *Mélanges A. Guillaumont (Ca hier d'orientalisme 20)*, Genève, 1988, pàgs. 47-56.

3. Text en *Patrologie grecque* 26, 837-976 Existeix una altra versió anònima en llatí. : *Vita di Antonio, testo critico e commento a cura di G.J.M. Bartelinck, Vite dei santi 1*, Roma, Mondadori, 1974.
4. C. Luibheid, «Anthony and the renunciation of society», *Irish Theological Quarterly*, 52, 1986, p. 304-314. V. Desprez, «Saint Anthony and the beginnings of anachorism», *American Benedictine Review*, 43, 1992, p. 68- 81 y 141-1 72.
5. Sobre aquest assumpte: J. Thomas, «Le thème du désert dans l'hagiographie de saint Antoine et dans la *Pharsale* de Lucain», *Euphrosyne. Revista de filologia classica*, 26, 1998, p. 169-175.
6. O. Munnich, «Les démons d'Antoine dans la Vie d'Antoine», en Ph. Walter (éd), *Saint Antoine entre mythe et légende*, Grenoble, Ellug, 1996, p.95-110.
7. P. Brown, *Le renoncement à la chair. Virginité, célibat et continence dans le christianisme primitif*, Paris, Gallimard,

> PATRIMONI LES NOSTRES FESTES

- 1995 (tradu. francesa). En particular la part «De Paul à Antoine» amb el capítol sobre «ascétisme et société dans l'empire d'Orient». T. Baumeister, «Die Mentalität des frühen ägyptischen Mönchtums», en *Zeitschrift für Kirchengeschichte*, 88, 1977, p. 145-160.
8. J. Daniéloi i H. 1. Marrou, *Nouvelle Histoire de l'Eglise*, Paris, 1963, segona part, capítol 5, «Péripéties de la crise arienne».
9. Veure els textos reunits en l'obra dirigida per Ph. Walter, *Saint Antoine entre mythe et légende*, pp. 111-118.
10. La llista dels principals textos relatius a sant Antoni es troba en el repertori hagiogràfic titolat *Biblioteca hagiographica latina*. Les vides franceses han estat repertoriades en *Dictionnaire des lettres françaises. Le Moyen Age*, Paris, Le livre de poche, 1992, s. V. Saint Antoine (Vie de), p. 1331.
11. Benedictins de Paris, *Vies de saints et des bienheureux*, t.1, p. 349. Sobre el culte a sant Antoni en Paris: P. Pedrizet, *Le calendrier parisien à la fin du Moyen Age*, Paris, Les Belles Lettres, 1933. P. 79.
12. P. Noordeloos, «La translation de saint Anthoine en Dauphiné», *Analecta bollandiana*, 60, 1942, p. 68-81.
13. von Jürgen, Sarnowsky, «Hospitalorden», en: P. Dinzelbacher, J. Lester Hogg, *Kulturgeschichte der christlichen Orden*, Stuttgart, Kröner, 1997, pàgs. 193-203.
14. A. Mischlewski, *Une ordre hospitalier au Moyen Age. Les chanoines réguliers de Saint-Antoine-en-Viennois*, Grenoble, Presses Universitaires, 1995. Del mateix autor: l'article «Antonins» en el *Dictionnaire encyclopédique du Moyen Age Chrétien*, Paris, 1994. I. Experton i G. Mocellin, *Saint Antoine et l'histoire des Antonins. Des origines au XVIe siècle*, Saint-Antoine-l'Abbaye, Musée départemental, 1991 (catàleg d'exposició).
15. Pilot de Thorey, *Usages, fêtes et coutumes existant au ayant existé en Dauphiné*, Grenoble, Drevet, 1882, pàg. 197. A. van Gennep, *Le Dauphiné traditionnel*, t. 3. Les fêtes périodiques et religieuses, Voreppe, Curandera, 1992, p. 28-37. Del mateix autor: *Les hautes Alpes traditionnelles*, t.3, Les fêtes périodiques et religieuses, Voreppe, Curandera, 1992, p. 177-182.
16. H. Chaumartin, *Le mal des ardents*, Vienne, 1946. J. Rovinski, *Une affection mutilant: le mal des ardents*, Razo, 6, 1986, p. 65-86.
17. A. Mischlewski, *Une ordre hospitalier au Moyen Age ...*, p. 133-135
18. A. Ariño y J. Argente, *El foc i la roda del temps. La festa de sant Antoni de Canals*, Canals, Palladio, 1991.
19. Van Gennep, *Le folklore du Dauphiné*, t.1 pàg. 217.
20. J.G. Frazer, *Le Rameau d'or. Balder le magnifique*, t. 4, Laflont/Boquins, 1984, pàg. 106.
21. G. d'Arregui y Azpeitia, «Croyances et rites en pays basque à l'occasion de la fête de saint Antoine, abbé», *Bulletin de la société de mythologie française*, 168-169, 1992, pp. 57-61.
22. Ph. Walter, *Mythologie chrétienne. Rites et mythes du Moyen Age*, Paris, Entente, 1992 Sobre el cas concret de sant Antoni, M. Préaud, «Saturne, Satan, Wotan et saint Antoine ermite», *Les Cahiers de Fontenay*, 33, 1983, pp. 81 -102.
23. «Le culte de saint Antoine, ermite, en Savoie», Actes du congrès international de l'histoire des religions, Paris, Portat, 1923, pàgs. 132- 165. Article publicat també en la recopilació d'articles d' A. van Gennep, *Culte populaire des saints en Savoie*, Paris, Maison neuve et Larose, 1973, pàgs. 33-59.
24. Id. p.49.
25. Si no pot ser el fet que es commemora el dia 17 de gener, el mateix dia de sant Antonio, sants que posseeixen la paraula cavall en el nom: Speusippe, Eleusippe, Méleusippe, foscos màrtirs de Capadocia del segle II. Aquests personatges, d'altra banda, no mantenen relació directa amb sant Antoni.
26. Apareixerà amb el títol *Mythologies du porc*, en las edicions de Jérôme Millon en Grenoble, 1999.
27. J. Caro Baroja, *El Carnaval. Anàlisis his tòrico-cultural*, Madrid, 1965.
28. Ph. Walter, «Saint Antoine, le centaure et le Capricorne du 17 janvier», en *Saint Antoine entre mythe et légende*, p. 119-139.
29. C. Gaignebet, *Le Carnaval*, Paris, Payot, 1974.
30. C. Fabre-Vassas, «Du cochon pour les morts», *Etudes rurales*, 105-106, 1987, pàg. 205.

Philippe Walter ha estat professor de la Universitat Stendhal de Grenoble (França). Ha dirigit el Grup de Treball sobre mites i mitologies de l'Europa Medieval.

Article reproduït de la revista ARXIVUS DE SOCIOLOGIA amb l'autorització de l'autor i del director de la publicació. Agraïm la seua amabilitat. (ARXIVUS DE SOCIOLOGIA, núm. 3, Juny de 1999. Editorial Afers, Departament de Sociologia i Antropologia Social de la Universitat de València.)

Traducció del francès al castellà de Maria Ferrer Simó i del castellà al valencià per aquesta publicació d'Antoni Ferrer Perales.

EL BESO (BOLÍGRAF).

Cristina Ferrer, il·lustradora,

> JOSE MARIA SANCHO

Cristina Ferrer (33) és una jove il·lustradora canalina nascuda i criada a Canals. Actualment viu i treballa a Ontinyent. Allí ens hem traslladat per entrevistar-la i esbossar un retrat periodístic per a la Revista de Canals núm. 4.

Hem sabut de la seua dedicació gràcies a la publicació del seu llibre *TEMPORE*, on arreplega

gran part del seu treball. Aquest llibre va ser presentat a Canals el febrer de 2016. Joves canalins ens havien parlat francament bé sobre aquesta artista i dels seus dibuixos. Aquests treballs són molt singulars, la majoria realitzats a bolígraf, i en menor part a l'aquarel·la.

Ens rep al seu pis d'Ontinyent juntament amb Rita, la

seua gossa de raça *bulldog francès*. Cristina porta un tall de pèl modern, més curt que llarg, amb el sorprenent contrast de ser rossa i morena alhora. Meravelles de la moderna perruqueria! A primera vista Cristina fa l'efecte de ser tímida, però amb un somriure perenne i una certa lluentor en la seua mirada que anima a l'entrevistador. S'endevenen tatuatges al seu braç esquerre, tatuatges

> LA NOSTRA GENT

CRISTINA FERRER.

que declinem a investigar i que tal vegada aportarien major informació sobre l'enigmàtica psicologia del personatge, però preferim ser discrets i deixar alguna cosa misteriosa sense explicar.

El talent sembla que li ve de família. Ens comenta Cristina que no solament cal tenir un talent sinó que es requereix molta dedicació i que *"cal treballar-ho"*. Són moltes hores d'una intensa concentració. Continua Cristi-

RITA (BOLÍGRAF).

na: *"... sempre es diu que, al cap de 10.000 hores, en qualsevol matèria et converteixes en mestre, però has de dedicar-li aqueixes 10.000 hores, i, comprensiblement, si no t'entusiasma el camp, no li les dediques"*.

Cristina és mestra, però abans va estudiar fins tercer de Belles Arts a la Universitat Politècnica de València, quan encara era llicenciatura. Després va canviar aquesta primera opció pel magisteri. Açò li ha permès impartir classes de dibuix a xiquets i xiquetes a una acadèmia d'Ontinyent. El seu treball principal és el d'il·lustradora

RETRAT (BOLÍGRAF).

(editorial ontinyentina Edicions Babylon) que compagina amb el de tatuadora.

A l'editorial treballen unes deu persones. Ens alegra sentir que encara es pot viure de la cultura i en particular de l'edició de llibres. Animem als lectors a escodrinyar i investigar sobre els materials d'aquesta exitosa editorial.

Gràcies a les característiques del seu treball solitari, pot realitzar-lo des de casa. De fet l'entrevista la mantenim al seu xicotet estudi, on observem un gran ordre. Taules, calaixos, dibuixos: tot al seu lloc. L'escassa decoració denota bon gust estètic. Crida la nostra atenció el cap d'un cérvol de fusta que hi ha penjat a la paret que enfronta la taula de treball. Li preguntem per la seua curiosa tècnica.

Primer realitza un esbós a llapis de cada part, després i gràcies a l'ús de la taula de llum, passa cada part al paper de granulat fi (paper d'aquarel·la) però molt gruixut, on repassa els grans trets del dibuix. Després ja dibuixa amb els bolígrafs BIC, punta gruixuda i fina, generalment de color blau. Li agrada més com queda amb aquest color. El resultat final és la suma de diferents composicions. Va agafant coses d'ací i d'allà. Ens ensenya algun dels dibuixos a mitjan fer. M'acoste i observe de molt prop el sorprenent treball. Són línies extremadament fines! És un treball de gran qualitat. Acompanya les figures centrals

CRISTINA AL SEU ESTUDI.

amb imaginatives decoracions que contribueixen encara més a la bellesa del dibuix.

Li pregunte si ha exposat i

on, i si ha guanyat algun premi. *No he pensat molt en açò, la veritat*, diu, mai s'ha presentat a cap concurs. El treball va començar a arribar-li amb gran rapidesa i

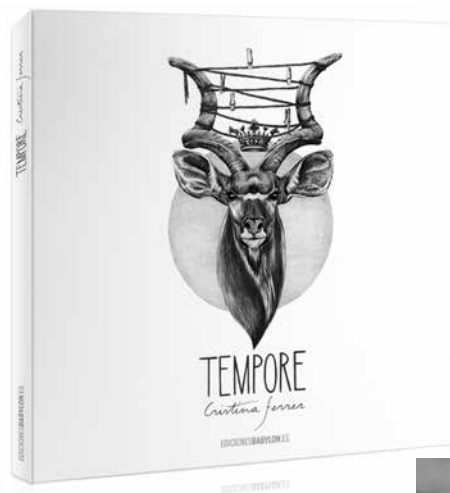
RETRAT (BOLÍGRAF).

> LA NOSTRA GENT

no ha tingut necessitat ni interès en això.

Tempore és el primer i únic llibre d'art publicat per Cristina. La idea va sorgir per suggeriment dels clients de l'editorial Babylon. A cada dibuix li correspon un text escrit per amics de la il·lustradora on expliquen el que els diu o suposa per a ells cada dibuix en concret. Els textos estan en castellà i en anglés i estan agrupats en les quatre estacions de l'any.

Fullejant el llibre hi trobem, a la pàgina 13, un bell text d'un altre canalí, Rodrigo Sancho Ferrer, arquitecte, escriptor, poeta i músic, flamant *Premi Adonais* 2015.

PORTADA DEL LLIBRE TEMPORE.

Criden a la porta. Arriba la seua filla Lola, de 14 mesos, amb la seua cuidadora. Ens saluda somrient. Tenim ací a una futura pintora? El temps ens ho dirà. Donem per conculsa l'agradable entrevista i li desitgem a la nostra artista canalina que continue amb gran èxit la seua carrera.

DANIELA (AQUAREL·LA).

AQUAREL·LA.

PAULA LLORENS ACTUANT EN L'OBRA HISTORIA DE UNA MAESTRA.

Paula Llorens, una canalina a l'escenari

> MATI PÉREZ

El dia 27 de juliol del 2018 es va estrenar al Centre Cultural Papa Calixt III de Canals l'obra de teatre *Historia de una maestra*. L'esdeveniment mereix una menció especial, ja que gran part del projecte és responsabilitat d'una jove actriu canalina, que ha fet l'adaptació de l'obra, la produeix i la interpreta com a protagonista única. Ella és Paula Llorens.

Paula va néixer a Canals el 1986. Va estudiar al Col·legi Parroquial Sant Antoni Abat, el més pròxim al seu barri, la Torre. Des de menuda va sentir que el que li agradava i volia era dedicar-se al teatre. De fet, va ser allí, al «Patronato», on va tenir el seu primer contacte amb ell. «Vaig començar a fer teatre a l'ESO amb la professora de música, Amparo Martínez», ens conta. També recorda que a 4t d'ESO van muntar

una obra dels autors Carles Alberola i Roberto Garcia: *Joan, el Cendrós*. «Va ser una experiència increïble, ja que els personatges de l'obra també eren joves que estaven al seu últim curs i, com nosaltres, passaven a l'institut. Ens va marcar moltíssim a tots aquesta obra i a mi especialment, perquè en eixe moment vaig decidir que volia ser actriu», rememora.

Mentre cursava batxillerat al Francesc Gil, cap a l'any 2002, el canalí Toni Saurina va muntar un taller de teatre que s'impartia a la Casa de la Cultura. En aquest taller, junt amb unes quinze persones més, Paula va donar els seus primers passos cap al seu somni de ser actriu. Aleshores, les mostres es feien al Centre Cultural, el mateix escenari on ara, més de quinze anys després, l'actriu torna per a representar *Historia de una maestra*.

PAULA LLORENS (CANALS, 1986).

L'any 2008 es va llicenciar en Art Dramàtic a l'Escola de l'Actor de València i posteriorment, el 2016, en Direcció Escènica i Dramatúrgia en la RESAD (Real Escuela Superior de Arte Dramático) de Madrid.

Com actriu ha participat en muntatges com *Temporada baja*, *La mare*, *Lluvia*, *El geperut de Notre-Dame*, *Graneres* o *El coloquio de los perros* (aquesta última la van representar a Canals), i ha format part de companyies de teatre com Amanece Teatro, Bambalina Teatre, Maduixa Teatre i Cactus Teatre. Aquesta última, a més, la va fundar ella mateixa l'any 2012 i actualment n'és la directora artística. Ha treballat de la mà de directors com Sergio Caballero, Gabi Ochoa, Jaume Policarpo i Julio Martí. Més enllà del teatre, ha realitzat curtmetratges com *El pantano* o *Serà per diners* i llargmetratges com *Tornar a casa* o *Síndrome laboral*.

Paula ens explica com va nàixer el projecte que

ara s'ha fet realitat damunt l'escenari del Centre Cultural de Canals. Temps enrere, havia llegit la novel·la de Josefina Aldecoa *Historia de una maestra* i quan, l'últim any de carrera, va haver de fer una adaptació al teatre d'un material narratiu, va pensar que adaptaria aquesta novel·la. Davant la proposta, la seua professora li va comentar que era difícil, que adaptar una novel·la al teatre seria complicat.

Malgrat això, ella ho tenia clar; des del principi va concebre l'obra com un monòleg. Es va posar a treballar i quan va estar escrita, la professora es va mostrar molt satisfeta pel resultat i la va felicitar pel bon treball que havia fet. Durant un temps, l'adaptació no va veure la llum, però l'any passat mentre estava a Madrid, Paula es va posar en contacte amb la filla de l'autora, Susana Aldecoa, qui li va donar permís per portar el projecte al teatre. Allí va començar una gran tasca.

L'Ajuntament de València, dins del programa de residències per a artistes locals, li va cedir un espai on poder assajar. Junt amb la directora de l'obra, Gemma Miralles, van treballar el text i van elegir els personatges de la novel·la que es veurien reflectits al text i els fets històrics que es mencionarien, així com altres elements que inclourien, com la música, els objectes i l'escenografia.

Paula és l'única actriu que apareix en escena al llarg de l'obra, però darrere, per descomptat, hi ha un gran equip i un muntatge molt treballat. Traslladar-lo a l'escenari del Centre Cultural de Canals ha estat també un gran treball d'adaptació, perquè canviar una aula xicoteta per un espai més ample requereix acotar l'escenari, distribuir els objectes, muntar les llums, modificar posicions...

El dia que vam parlar amb ella, tots aquests detalls s'estaven ultimant per a que, unes hores després, el públic de Canals tinguera el privilegi d'assistir a l'estrena de l'obra. Jo estava entre el públic que a les 22.30 de la nit va completar l'aforament del Centre Cultural Papa Calixt III i va gaudir durant una hora i mitja del seu gran treball d'interpretació.

L'espectacle és un monòleg en el qual Paula

interpreta el personatge de Gabriela López; qui, a través dels records del seu passat com a mestra, fa present tot un ventall de personatges i d'esdeveniments històrics ocorreguts a Espanya durant la primera meitat del segle xx. La història representada és el fragment de la vida de Gabriela que va des d'octubre del 1923, quan amb 19 anys recull el seu títol de mestra a Oviedo, fins al 1936, quan esclata la Guerra Civil.

Així doncs, la narració viatja des de la història privada de la protagonista cap a la Història recent d'Espanya en aquells anys, on es van succeir un seguit de fets clau com la proclamació de la II República, el triomf de la dreta a les eleccions de 1933, la vaga general d'octubre del 1934, la victòria del front popular en febrer del 1936 i la sublevació militar de juliol del 1936 que va suposar l'inici de la guerra.

La intenció del projecte és retratar l'important paper que l'ensenyament va tindre durant la II Re-

pública i els anys anteriors a esta, una de les èpoques més brillants de l'educació en la història d'Espanya.

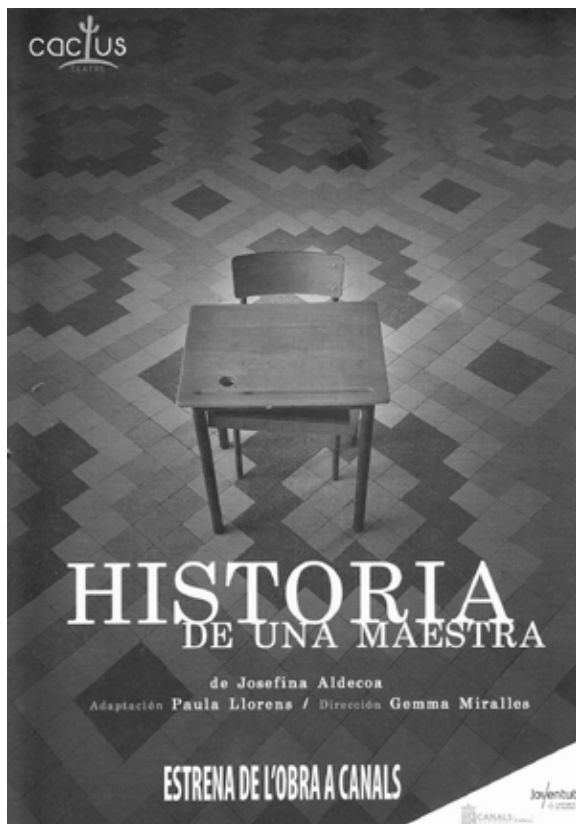
És una obra per a tots els públics, on la companyia Cactus Teatre vol dirigir-se d'una manera especial a dos públics bastant oblidats al teatre: els joves i les dones. Pensen que és important transmetre als joves el treball dels mestres que van lluitar per aconseguir una escola unitària, laica i amb valors de solidaritat i d'igualtat. D'altra banda, pretenen reivindicar i visibilitzar la dona a través del teatre i parlar de la història d'Espanya, però des del punt de vista femení: la seua vida quotidiana, el seu treball, la seua participació en la vida social i política, reflexionant sobre el significat que determinats moments i fets històrics van tindre en la vida de les dones, com els va afectar i, sobretot, com ho van viure.

Un cop estrenada l'obra aquest estiu al nostre poble, Paula està a punt d'iniciar una altra etapa a la seua vida ja que, després de 5 anys, canvia Madrid per València. Vol tornar a les arrels, diu que troba a faltar la terra, la família i els amics. Per descomptat, té diversos projectes per aquest i per al proper any, entre ells la comèdia *Per davant i per darrere*, representada al Teatre Talia de València des del passat mes de setembre i fins a principis del 2019.

L'actriu ens comenta que la interpretació és una professió dura i que cal aprofitar les bones ratxes, com la que ara ella té per davant. Ha estat molts anys fora de Canals, però després de tot el treball realitzat, no oblida on va començar tot: «Em fa molt feliç que torne a haver Taller d'Arts Escèniques a Canals des de fa uns anys, perquè crec que el teatre és genial per conèixer gent, treballar en equip i millorar les relacions socials i, a més a més, impulsa la vida cultural d'un poble. D'iniciatives com aquesta poden eixir futurs actors i actrius professionals, com em va passar a mi», apunta.

Des de *la Revista de Canals*, volem donar-li les gràcies pel temps que ens ha dedicat.

Enhorabona per tot, Paula, i molta sort!

FULLET DE LA REPRESENTACIÓ A CANALS DE HISTORIA DE UNA MAESTRA

El crim del lloro

> MARIGEL ROSELLÓ - IL·LUSTRACIONS D'ERNEST PESHKOV

Durant l'hivern, la meua iaia i jo passàvem llargues vetlades davant la llar i em conta-va moltes velles històries. Una d'elles em va infondre gran angoixa. Ocorregué a Canals al voltant de mil vuit-cents noranta-sis, i va ser molt famosa per aquella època, es coneguda com EL CRIM DEL LLORO. A últims del segle dinou, compta la meua iaia, Canals era un poble de tan sols quatre mil habitants, dedicats majoritàriament a l'agricultura, també hi havia quatre molins de farina, la terrisseria, i la compra-venda de pells, eren les principals fonts d'ingressos dels canalers. La

vida era senzilla i tranquil·la sense massa sobresalts, ens coneixíem tots. Sabíem cadascú qui era i com li deien, on vivia, el nom dels pares. Això ens donava una certa tranquil·litat i benestar. Un bon dia tota la vila es va despertar amb una notícia molt dolenta, el fet va commocionar tot el poble i va ser tema de conversa en els pobles dels voltants.

Al carrer de Sant Roc vivia un home molt respectat per tots els veïns, doncs, era professor d'humanitats. N'Antoni, que així li deien, vivia només en companyia d'un lloro que va comprar en uns dels molts viatges que féu a sud-americà. N'Antoni estava retirat de la docència i aleshores només es preocupava de les terres, de llegir llibres, i també de fer tots els dies la passejada pel poble; saludava a les persones amb una petita inclinació de cap. Els que el coneixien deien d'ell que era una persona un tant solitària i, a més, un tant aristocràtica. També li agradava veure des del seu balcó les partides de pilota que els xicots de la vila jugaven al seu carrer, els diumenges pel matí. Les partides de pilota eren uns dels esports més populars d'aquells anys. Sempre que una de les pilotes anava a parar dintre de la casa de N'Antoni aquest facilitava l'entrada als xicots per recuperar-la i, fins i tot moltes vegades el xicots tenien que pujar fins a la teulada per agafar-les.

N'Antoni, tenia un bon amic a Albacete, doncs els dos havien sigut professors en la Universitat

de València i companys d'alguns viatges que feren pel món. En una de les cartes que N'Antoni li escrigué al seu bon amic En Sebastià li deia quan sol es trobava i que la casa era una càrrega molt gran per a ell des de la mort de la seua germana Na Gertrudis, li pregava que l'ajudara a trobar una fadrina per fer les feines de la casa, doncs ell sabia que el seu amic Sebastià li podia solucionar el problema.

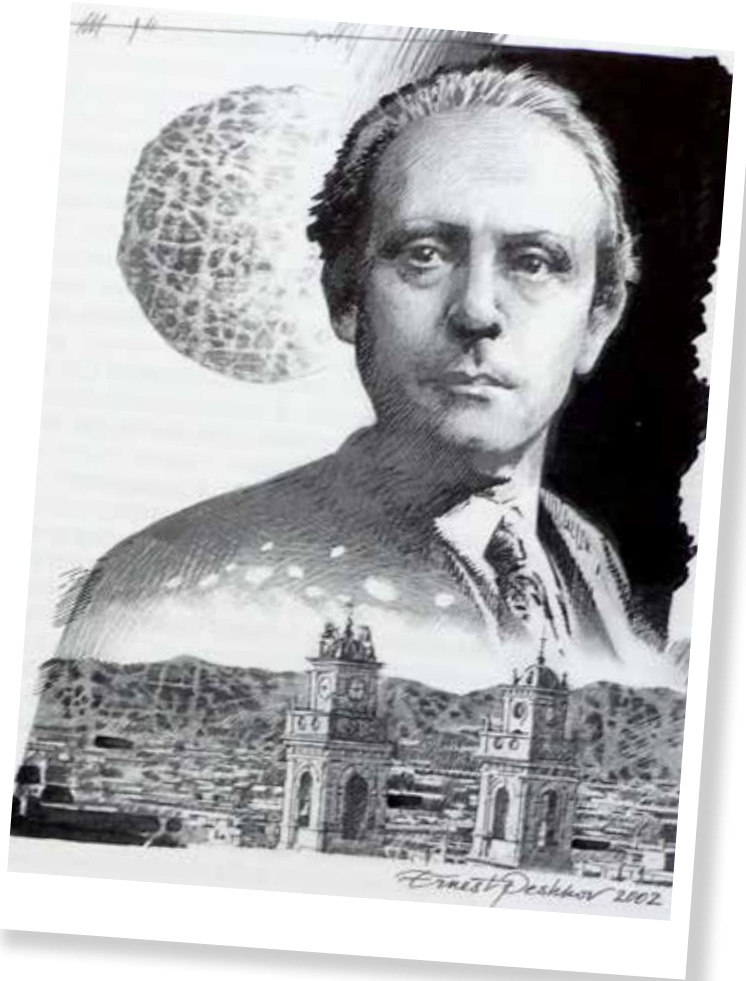
Molt prompte N'Antoni va rebre la contestació del seu ben volgut amic, en la carta li deia:

—*La fadrina que necessites ja l'he trobada s'anomena Manuela i pertany a una família molt necessitada d'un poblet a prop d'Albacete. Manuela es la major de set germans es molt treballadora i està acostumada a fer totes les feines de la casa. Els pares de la xica estan molt necessitats i s'aliviarien prou si en casa entraren una mica més de diners.*

N'Antoni després de llegir la carta, tot content i nerviós eixe mateix dia li contestà dient-li; *Sebastià tot el que dius en la teua carta em sembla molt bé. Si et plau fes-ho saber als pares de la xica.* També li deia que les despeses del viatge corrien pel seu compte, i que quan més prompte vingués a casa millor doncs ell la necessitava el més aviat possible.

Per ultimar tots el detalls del viatge els pares de la Manuela l'acompanyaren fins a casa d'en Sebastià pregant-li que la cuidara, doncs era una xica molt innocent ja que no havia eixit mai del poble. En Sebastià els digué: no patiu de res, el meu amic és un home molt seriós i respectable, la xica estarà més que bé en sa casa.

El dia previst per l'arribada de la Manuela a Canals, el tren com sempre portava un retard de més d'un hora. n'Antoni l'esperava en l'estació amb el seu bracer, un xicot anomenat Pasqualet, —*Ja ve, ja ve*, cridà tot nerviós el Pasqualet. El tren per fi era a l'estació. La Manuela va baixar amb un fardell i una carta en la mà; en el fardell portava un poc de roba i la carta era d'En Sebastià per a N'Antoni.

N'Antoni li va preguntar,

—*Ets la Manuela, veritat?*

—*Si soy yo* -, contestà la xica.

—*Doncs que jove, quants anys tens?*- li preguntà N'Antoni.

—*Tengo once años, señorito.*

—*Once?, no m'ho havia dit el Sebastià. Jo volia una fadrina i no una xiqueta.* Manuela es ficà a plorar,

—*Si no me quiere me voy a mi casa.*

—*Vinga, venga, no plores i anem cap a casa,* li va dir N'Antoni agafant-la de la mà.

Arribaren a casa, era el mes d'agost i feia calor. El Pasqualet va servir llimonada fresca a la

Manuela, la noia estava acalorada i un tant confosa, la casa li semblava gran per a un home sol. N'Antoni va ensenyar la xica tota la casa, la cuina, el despatx, el pati i per últim la seua cambra i el lloro que estava molt quiet a la gàbia mirant tot allò que estava ocorrent al seu voltant. La xica es va quedar sorpresa en veure un pardal amb unes plomes de colors tan vius. A la xica la casa li va semblar un palau.

A poc a poc N'Antoni anava dient a la Manuela com havia de fer la feina de casa, també com havia de comportar-se quan el visitaven els familiars i els amics, i també com havia de servir el cafè a taula en la safata. Manuela que era molt llesta, aprenia tot molt prompte. Un dia va demanar al senyoret si podia escriure-li una carta per als seus pares ja que ella no sabia de lletra.

—*Per esta vegada ho faré, però d'ara en avant els escriuràs tu.* - li digué N'Antoni.

—*Señorito jo no sé escribir,* contesta la Manuela.

—*ja t'ensenyaré.* -li respongué N'Antoni. Molt prompte la Manuela era la que escrivia les cartes als seus pares. Havia després de pressa. El senyoret era un bon mestre.

Passaren els anys i la Manuela es va fer una xica bonica i educada. N'Antoni estava satisfet de com havia deprés tot allò que ell a poc a poc i amb molta paciència li havia anat ensenyant. Totes les vetllades, després de sopar, li llegia llibres i també li contava els viatges que al llarg de la seua dilatada vida havia fet per terres tan llunyanes com l'Argentina, l'Uruguai, Cuba; la noia l'escoltava bocabadada i se sorprenia molt quan veia els dibuixos dels nadius d'eixes terres que ell li anava mostrant en els llibres. A la noia el que més li agradava era mirar els mapes i sempre li preguntava el mateix,

—*Senyoret podrem anar cap allà nosaltres algun dia? creuarem l'oceà amb un vaixell tan gran com el que se'n va anar vostè?* ell li contestava sempre amb una somriure.

—*Sóc un tros de vell però no hi ha que perdre l'esperança, qui sap, tal volta.* Els ulls del vell s'omplien de llàgrimes. Estes vetllades significaven molt per a ell, doncs revivia els anys que es dedicà a la docència i tornava a tindre més il·lusió de viure, la noia li havia dut l'alegria a la seua trista vida, ja no es sentia inútil, als seus setanta anys es sentia tan il·lusionat com quan a la universitat uns dels seus alumnes aprovava la geografia amb una bona nota.

El Pasqualet era el bracer del senyoret i l'home de confiança de la casa, li portava les terres i sempre acompanyava al senyoret quan feia els tractes amb els comerciants que li compraven les collites. Sabia com negociar els preus i defensar els interessos del senyoret. Des de xicotet el seu pare el portava en el carro per tot arreu comprant pells, el xiquet va dependre bé l'ofici, fins que el pare va agafar una pulmonia per eixes terres tant gelades de La Manxa i es va morir. Aleshores ell es va fer càrrec de la seua mare i de la germaneta, i es va posar a treballar pel senyoret encara que enyorava el treball amb el seu pare.

Al Pasqualet li agradava la Manuela i li ho va fer saber a N'Antoni. El senyoret ja se'n havia adonat de les miradetes i dels sospirs que llançava el xicot quan veia a la xica.

—*Que li sembla senyoret, li ho dic a ella?*

—*home, jo veig que la xica també està per tu, se li nota en la cara d'alegria que posa quan el veu, o és que tu no ho has vist com jo? No t'has adonat de com la cara se li fa com una tomaca quan la mires?*

—*Crec que ja es hora que li ho faces saber.* El Pasqualet estava content d'haver-ho dit al senyoret així ho tenia més fàcil per a dir-ho a la Manuela, doncs ja comptava amb l'aprovació de l'amo.

La Manuela, durant els anys que estigué a Canals, a poc a poc havia anat estalviant alguns diners. D'allò que l'amo li pagava en feia dues parts: una petita per a ella i la gran l'enviava a la seua família. Les pessetes les guardava en un saquet baix el matalàs, per casar-se amb el Pasqualet, doncs ella feia molt de temps que estava per ell i somiava que seria la seua muller. L'únic que sabia el seu secret era el lloro a qui ella li ho contava tot i al que amb molta paciència havia ensenyat a parlar. El lloro repetia tot el que li deia la noia i, a més a més, també sabia resar i comptar fins a deu.

Quan el Pasqualet digué a la noia que l'estimava, i que volia que fóra la seua muller, ella li va contestar,

—*Ja ho sé, jo t'he estimat des del dia que et vaig veure a l'estació.* Aleshores Pasqualet la va agafar de la mà i li digué,

—*Anem a dir-li al senyoret que volem casar-nos.*

—*D'acord-* li contestà ella tota enamorada.

Quan els nuvis li van explicar al senyoret les seues intencions, N'Antoni es posà molt content i els va abraçar tots dos i els va dir que quan es casaren volia que visqueren amb ell doncs la casa es molt gran i cabien els tres.

—*Ara Pasqualet, m'has de prometre que la respec-*

taràs i la voldràs molt, doncs jo la vull com si fóra la meua filla, no vull que sofrisca res, i una última cosa, seré el padrí. Ara mateix vaig a escriure una carta als teus pares perquè estiguen sabedors de tan bones notícies.

El vell es va tancar en el seu despatx i es posà a escriure als pares de la xica una carta explicant-los tot allò que havia parlat abans amb els nuvis, i demanant-los el seu consentiment per a casar-los. Després deia també que faria saber la data de l'esdeveniment perquè es posaren tots apunt per vindre a Canals, també es deia que no tenien que preocupar-se de res doncs ell correria amb totes les despeses del viatge.

Després N'Antoni es posa a escriure un altra carta, esta dirigida a un notari de Xàtiva. El il·lustríssim senyor na Josep Mengual Cervera, deia el següent:

En Canals a dotze d'Abril de l'any mil vuitcents noranta-sis.

Jo, Antoni Arnau i Sancho en plenes facultats mentals i sense que ningú em presione li expose el següent:

Es la meua voluntat el canviar el testament. Vull que els beneficiaris de tot el que tinga després de la meua mort passe a ser de les persones que a continuació li expose:

Per al meu bracer Pasqualet home de la meua confiança i també per a la Manuela que prompte serà la seua muller, vull que siguen les cinquanta fanecades de terra que tinc a la partida dels Terrers; també, les trenta dos fanecades que hi ha a la partida dels Vinyals, inclosa la casa amb totes les eines, vull que siguen per ells; la casa del carrer Sant Roc amb tot el mobiliari, també per a ells, i per últim, la casa que tinc al carrer La Parra vull que a la meua mort siga per al Joanet, l'inquí, doncs és un bon xicot i molt pobre, té muller i quatre fills que alimentar, i mai me la podria comprar.

Li pregue en Josep que prepare tots el documents necessaris i m'ho faça saber, per passar per la notaria a signar-los.

> CREACIÓ LITERÀRIA

En espera de les seues sempre grates notícies, reba un fort abraç del seu amic.

Quan va finalitzar va respirar tranquil, va pensar què era la millor cosa que podia haver fet. Els xicotets eren la seua família de debò. Mai s'havia sentit tan bé, i qui podria treballar millor les terres que el Pasqualet? Pel que fa a la casa el mateix. La Manuela era una bona governanta. Ningú com ella l'havia portat tan bé. N'Antoni es va refermar en el silló i es va encendre un cigar. *Estic satisfet, vaig a celebrar-ho*. Va obrir l'armariet de l'aparador i es va servir una copeta d'anís. Mentre se la bevia va somriure, pensava en la cara que farien el Pasqualet, la Manuela i el bo de Joanet quan després de la seua mort el notari els llegira les seues últimes voluntats.

La Manuela era la dona més feliç del món, cantava per tot arreu i deia al lloro: em case amb el Pasqualet, saps? El lloro es passava el dia repetint-ho. —*Em case, em case, Pasqualet, Pasqualet*. Tot era felicitat en casa de N'Antoni. Els preparatius els portaven de cap: les pastes, la xocolata, el vestit de núvia. N'Antoni no volia que faltara de res, doncs pensava que la xica era la seua filla i així es comportava com un pare tot nerviós.

El dia abans de la boda, a les set del matí, la Manuela no va eixir com tenia per costum al carrer per agranar-lo. Les veïnes es van estranyar, però van pensar que es casava a l'endemà i no tenia temps per fer el carrer ben net, com a ella li agradava. El lleter també va trucar a la porta a les huit del matí i es va estranyar que no obrira ningú. Va deixar la llet a casa de la Paca, la veïna del costat, i se'n va anar tot cavil·lós.

A les dos de la vesprada, el Pasqualet, com tots els dies, passava per allí, després de treballar a l'horta del senyoret. Estigué molt de temps trucant a la porta i res, ningú obria. En això la veïna li digué,

—*Pasqualet, no truques, no hi ha ningú, estaran de compres a València?*

—*No que jo sàpiga, és molt estrany tot açò no et sembla? Ací passa alguna cosa rara-* digué el xicot.

—*No se sent ni al lloro. —Que fem? li digué la veïna.*

—*Botaré pel seu corral i veure què és el que passa.*

—*D'acord li contestà —anem cap allà.*

El Pasqualet va botar la paret i va cridar Manuela! N'Antoni! Però res, ningú li va contestar. Va trencar un cristall de la porta de la cuina i va entrar quedant-se espantat. El lloro estava dintre la pica de rentar els plats degollat. Espantat, va obrir la porta que donava a la entrada de la casa i va entrar a la cambra del senyoret; el va trobar sota el llit i també degollat com el lloro, hi havia sang pertot arreu. Com un boig, es va posar a cridar a la Manuela, però res. Pujà per l'escala com ànima que ha vist el dimoni; va entrar a la cambra de la Manuela. L'espectacle era dantesca. Ella estava en terra dintre d'un bassal de sang i també estava degollada com el senyoret i el lloro. El Pasqualet no va poder suportar tanta desgràcia i va caure sense sentit a terra.

Entretant, la veïna que també havia botat pel corral, és trobava amb tot el desastre i es va posar a cridar com una boja.

—*Auxili! Auxili! Quina desgràcia més gran!* Corrent va eixir al carrer cridant tan fort com podia. Acudiren els veïns. Tot el món volia saber que era el que havia ocorregut dintre de la casa. La Paca no més feia que dir.

—*Son morts, son morts!* Quan el jutge entrà a la casa acompanyat de l'agutzil, no podia creures el que veia, tanta bestiesa li produïa dolor. Ajudat per l'agutzil va tapar els cossos amb una manta i va desallotjar la casa.

El poble estava aterrit. La gent feia rogles pel carrer. No més es parlava del crim per tot arreu. Les persones del poble i del voltant estaven espantades per la mort tan horrible que havien tingut el senyoret N'Antoni i la seua fadrina. La gent es preguntava quina ment tan malalta havia sigut capaç de fer una cosa així i perquè? Per robar? No faltava res en la casa. Per quina porta havia entrat l'assassí? Si totes les portes eren tancades per dins, tal volta entrà per la xemeneia. Tot era un misteri.

La gent de Canals visqué un temps aterrida. Per la nit tancaven les portes i finestres amb baldes de ferro i alguns feren més petits els forats de les xemeneies, per si de cas.

Vingué la brigada criminal de València per fer les perquisicions per resoldre el doble crim. Escorcollaren de dalt a baix la casa. No tenien cap pista, ni tan sols una petjada per arribar a l'assassí tan sols van trobar al corral un tros de manta a quadres com les que portava tothom per l'hivern. A qui li faltaria eixe tros que la brigada es va trobar en casa de N'Antoni?. Era fàcil, el sergent de la brigada ho sabia, tan sol era qüestió de temps agafar a l'assassí.

Les sospites van recaure en un jugador de cartes veí de Canals, que dies abans havia perdut una gran quantitat de diners en una forta partida de cartes al poble de l'Olleria, i no tenia amb que pagar el deute. L'home era un dels que jugaven a pilota els diumenges davant de la casa de N'Antoni i havia pujat moltes vegades a la teulada per agafar les pilotes, per tant sabia molt bé com entrar a la casa. La brigada l'interrogà durant més de dues hores, però res, l'home tenia una bona coartada, deia que la nit dels assassinats ell estava jugant a cartes amb uns amics, fet que la policia va comprovar i va resultar cert.

Dies després la brigada va detenir un pobre desgraciat que li faltava un tros en la seua manta i coincidia en el tros que els policies havien trobat en el corral del senyoret. El dugueren davant del jutge de Xàtiva acusat de l'assassinat de dos persones i sense altra prova que el tros de manta. El pobre home quan estava davant del jutge es tornà boig i es posà a cridar que ell no havia fet eixa atrocitat i que ell era un pobre home amb una manta foradada. L'home es ficà a plorar i en un rampell de bogeria va assenyalar al fiscal com a l'autor dels crims. El jutge quan va veure la injustícia que es podia cometre amb aquest home, amb la maça pegà damunt la taula i digué.

—Per falta de proves en contra de l'acusat mane a l'agutzil que el deixe en llibertat.

Les perquisicions per resoldre el doble assassinat no donaren resultat i mai es va saber quina ment tan boja va cometre els crims.

El Pasqualet no va ser mai més el d'abans; va perdre l'oremus i només feia que cridar la Manuela.

Quan em faig fer major, vaig explicar a la meua mare el conte de la iaia. Ella em va contestar

—*La història és vertadera. Quan anem al cementiri t'ensenyaré la tomba de la Manuela, puix jo sé on està.*

A la làpida de la tomba de la xica hi ha la següent inscripció:

Manuela Gomez Martinez
Asesinada inocentemente
a los 21 años

Aquest conte va dedicat a totes les víctimes innocents.

Il·lustracions d'Ernest Peshkov, artista gràfic originari de Minsk, Bielorússia. Durant uns anys va viure a Xàtiva amb una considerable producció gràfica present en moltes publicacions de la Costera.

(Publicat al Llibre de Festes de Canals de l'any 2003. Agraïm a l'autora l'autorització per reproduir-lo).

DARRERES PUBLICACIONS RELACIONADES AMB CANALS

FOCS DE LA MEDITERRÀNIA III.

Simposi Internacional
de Focs a la Mediterrània

HELENA CARRERAS,
RAQUEL FERRET
(Eds.) Carrutxa/Afers, 2018.

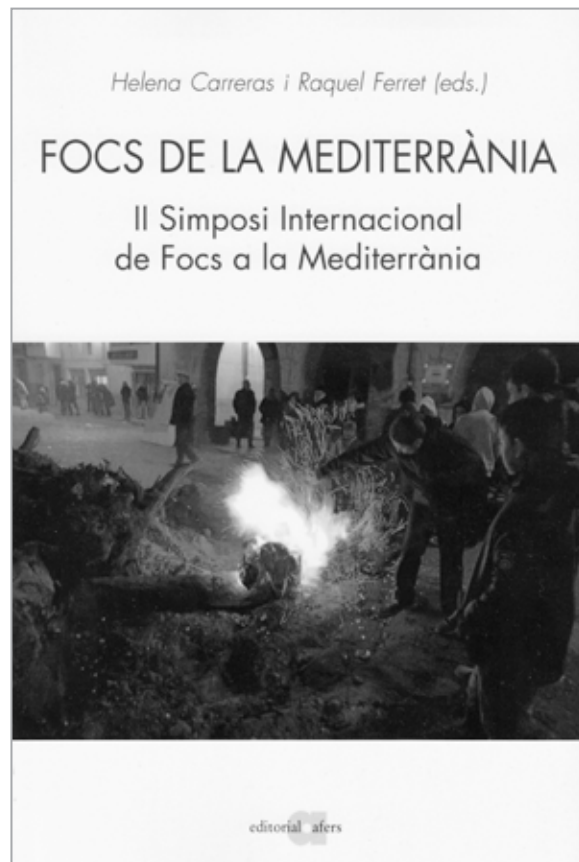
Comunicacions presentades al II Simposi Internacional de Focs Festius a la Mediterrània celebrat a Reus els dies 26, 27 i 28 de maig de 2017.

Treballs sobre el foc a la festa de Sant Antoni a Jaén, Mallorca, Ascó, Sa Pobla, Canals, Matarranya, nord del País Valencià, Novoli (Itàlia) i Vall d'Arán.

Hem col·laborat amb la comunicació titulada *El foc de Sant Antoni a Canals*, incloent diverses imatges de la festa.

Altres capítols de la publicació: El foc a les festes d'hivern. Festes de tot l'any.

“L'importància d'una obra col·lectiva com aquesta rau en el fet d'aplegar un conjunt de coneixements que interrelacionen un seguit de pràctiques festives locals, sobre tot les vinculades al cicle hivernal. El llibre recull diverses recerques sobre les festes on el foc és el protagonista, les vint-i-cinc comunicacions presentades al II Simposi Internacional de Focs Festius a la Mediterrània, així com les conclusions.

clínica
Sancho-Llorens

Av. Corts Valencianes, 102

Telèfono/Fax: 962 242 037 - 46650 CANALS (València)

E-mail: clinisan@clinisan.e.telefonica.net

Reflecteix la riquesa de les manifestacions festives que tenen el foc com a element central, tot considerant-lo un punt d'unió entre la cultura catalana i els pobles mediterranis. Compartir pràctiques i rituals, independentment de la llengua, la cultura o les festes, és una ocasió idònia per donar a conèixer diferents experiències festives al voltant dels rituals del foc, tan rellevants per a la cultura popular i tan present en moltes de les tradicions catalanes i dels països veïns. El foc palesa aquest costat purificador, hospitalari, que aboleix fronteres, i mostra les arrels culturals dels pobles que practiquen aquesta tradició”.

L'AIGUA A XÀTIVA I LA SEUA HORTA.

JOAQUIM CORTS
SANTIAGO TORMO

Associació d'Amics de la Costera – Conselleria d'Educació, Investigació, Cultura i Esport, 2017.

Interessant publicació centrada a la ciutat de Xàtiva i amb referències a Canals pel tema que estudia: l'aigua, tan present a la nostra geografia i la nostra història. Fonts, séquies, llavadors, l'arquitectura de l'aigua, etc.

LA COMPRA DE CANALS PER XÀTIVA EL 19 DE FEBRER DE 1353

Revista PAPERS DE LA COSTERA núm. 16, Desembre, 2017.

Interessant article d'Agustí Ventura, Cronista de Xàtiva, sobre un episodi històric de la Vila.

PUBLICACIONS DE CANALINES I CANALINS EN CADA DERROTA

FANI FERNÁNDEZ (Canals, 1970).
UNED, Alzira, 2017. Colección Literatura. Serie Cronistas Valencianos. (Castellà).

Articles publicats a *Las Provincias* als anys 2012 i 2014. Diu Justo Serna al pròleg de l'obra “... *Fani es persona leída y eso se aprecia en sus crónicas, entradas de un diario. Es el suyo, sí, un cuaderno de bitácora. Anota sus impresiones y sus percepciones. Registra lo que ve o apenas ve con el fin de dar sentido a un mundo que parece desbocada: como si la habitación de su penumbra fuera ya la habitación del pánico. En su estilo distinguimos buena prosa, humor, cultismos, referencias pop, cierta actitud pesimista y, a la postre, un optimismo circunstancial. Leer a Fani Fernández nos alivia.*”

Clínica Dental

Dr. Ricard Juan Sancho

T. 96 224 31 09
Avda. Blasco Ibañez, 26 46650 Canals Valencia

> DARRERES PUBLICACIONS

EL LLIBRE DAURAT LA HISTÒRIA DE LA PAELLA COM NO S'HA CONTAT MAI

JOSEP PIERA

Pòrtic, 2018.

Llibre no relacionat exclusivament amb Canals però que tracta un tema també ben canali: la paella, la seua història. De lectura obligada per als amants de la paella i de la gastronomia, de la història, de la cultura valenciana i de l'europea.

“*El llibre daurat* és un saborós homenatge a la paella, però també a la tradició de la nostra cuina i, en general, a la cultura mediterrània. Ara fa dècades, l'escriptor i gastrònom Joan Perucho va demanar al jove Josep Piera que escrivís una història social i cultural de la paella valenciana. Avui oferim el resultat feliç d'aquesta apassionada indagació: un relat ameníssim, ple d'anècdotes inoblidables i divertides, de tot el que te a veure amb el plat valencià. El llibre captivarà els aficionats a la cuina, però també als lectors interessats en la història del país i en la tradició cultural europea. El llibre daurat està il·lustrat amb documents, imatges i fotografies”.

PAELLA D'HIVERN
CUINADA I MENJADA EN
UNA CASA A LA PARTIDA
DELS VINYALS.

A la Excel. Sen. Gobernador Civil y Alcaide de Valencia, Camilo agracado

AL PUEBLO DE CANALS

Por la forma y tenor de las actas de la sesión ordinaria celebrada el día 10 de mayo de 1929...

De actualidad

El problema de las Aguas Como el huevo de Colón

El problema de las aguas en España es un problema de gran importancia...

Órbita acontecimiento

El día 10 de mayo de 1929 se celebró en Valencia una sesión ordinaria...

NUM. 17, 9-11-1929

NUM. 11, 30-6-1929

Un terceto

El día 10 de mayo de 1929 se celebró en Valencia una sesión ordinaria...

COMENTARIOS

El día 10 de mayo de 1929 se celebró en Valencia una sesión ordinaria...

Crónica de la Verbena

El día 10 de mayo de 1929 se celebró en Valencia una sesión ordinaria...

Calumnias que algo queden

El día 10 de mayo de 1929 se celebró en Valencia una sesión ordinaria...

NUM. 8, 15.5.1929

NUM. 14, 21.8.1929.

**La banca
que et
toca.**

**No hem arribat
a ser el que som
per ambició**

**sinó per compartir
els teus valors.**